

गुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धान मूल्याङ्कनका मापदण्डहरूको विश्लेषण

—डा.राजेन्द्रकुमार शाह

सहप्राध्यापक, विभागीय प्रमुख, शिक्षाका आधार विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, सानोठिमी क्याम्पस

Published by: Research Management Cell, BMC, Tikapur, Kailali, Nepal

Publication: June 2026, Volume: 5, BMC Research Journal

Corresponding Author: Rajendra Kumar Shah Email: drrajendrakumarshah@gmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0533-1338>

Copyright © The Author(s). The publisher may reuse the article(s) as per the prior permission of the concerned author(s).

लेखसार

गुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धानको विश्वसनीयताबारे धेरै बहस हुँदै आएको छ। परिमाणात्मक अनुसन्धानप्रक्रिया र कार्यान्वयन र निष्कर्षको विश्वसनीयताको स्तरनिर्धारण गर्न आन्तरिक वैद्यता, बाह्य वैद्यता, विश्वसनीयता र वस्तुनिष्ठताजस्ता रणनीतिहरू अपनाइन्छ। यसैगरी गुणात्मक अनुसन्धानको विश्वसनीयताको स्तर अनुसन्धानको रूपरेखा, प्रक्रिया र कार्यान्वयनको स्तर निर्धारण विश्वसनीयता, स्थानान्तरणयोग्यता, निर्भरता र पुष्टि-योग्यता सुनिश्चित गरेर मापन गर्न सकिन्छ। यसको व्यक्तिनिष्ठ स्वभावका कारण गुणात्मक अनुसन्धानमा विश्वसनीयताको सुनिश्चितता परिमाणात्मक अनुसन्धानभन्दा बढी जटिल हुन्छ। धेरै अनुसन्धानकर्ता र विज्ञहरूले गुणात्मक अनुसन्धानका निष्कर्षहरूलाई सामान्यीकरण गर्न नसकिने बताएका छन्। यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै किसिमका ढाँचाको विश्वसनीयता, वैद्यता र भरपर्दोपनाको स्तर निर्धारण गर्नका प्रयोग गरिने प्रमुख मापदण्डहरूको विश्लेषण गर्नु हो। यस अध्ययनले गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित दस्तावेज विश्लेषण ढाँचा अपनाएको छ, जसमा आगमनात्मक र निगमनात्मक दुवै दृष्टिकोणलाई समन्वित रूपमा प्रयोग गरिएको छ। आगमनात्मक चरणमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने, त्यसको सङ्ग्रहण तथा बनावटको गहन अध्ययन गर्ने र अन्त्यमा सिद्धान्त वा अवधारणा विकास गर्ने कार्य गरिएको थियो। यसैगरी निगमनात्मक चरणमा पूर्व निर्धारित सिद्धान्तका आधारमा विकसित वर्ग, विषय र अन्त्यमा निष्कर्षमा पुग्ने कार्य गरिएको थियो। यस अध्ययनको निष्कर्षले के देखाएको छ भने गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै किसिमका अनुसन्धान ढाँचामा अनुसन्धानको रूपरेखा, प्रक्रिया र कार्यान्वयनको स्तर विश्वसनीय, वैद्य, भरपर्दो बनाउन विभिन्न रणनीति अपनाउन अति जरूरी छ। यस अध्ययनको निष्कर्षले स्पष्ट पारेको छ कि सत्य मान, प्रयोगयोग्यता, स्थिरता वा सुसङ्गतता र तटस्थता रणनीतिहरू वा विधि प्रयोग गरी अनुसन्धानलाई विश्वसनीय बनाउन सकिन्छ।

मुख्यशब्दावली: सत्य मान, प्रयोगयोग्यता, सुसङ्गतता, तटस्थता, वस्तुगत र विषयगतता।

विषयप्रवेश

कुनै पनि समाजले सत्य निर्धारण गर्दा सधैं वैज्ञानिक गणना वा पूर्ण निष्पक्षतालाई मात्र आधारमा मानेको गरेको देखिदैन। अपराधको आरोप लागेको व्यक्तिको सन्दर्भमा कुरा गरेको खण्डमा सबैको एउटै मत रहेको पाइदैन। समाजमा रहेका थोरै व्यक्ति भएपनि केही व्यक्तिले अपराधीप्रति सहानुभूति प्रकट गरेको पाइन्छ। तसर्थसत्य एकतर्फी प्रमाणबाट होइन, फरक-फरक दृष्टिकोण र प्रमाणको तुलनाबाट तय गरिन्छ। त्यस्तै, अदालतले संविधान र कानूनको

अर्थ निर्धारण गर्दा गणितीय नियम वा निश्चित सूत्र प्रयोग गर्दैन । तसर्थ अदालतले संविधानका आधारभूत मान्यता, अधिल्ला अदालती निर्णय, न्यायको भावना, र त्यसले समाजमा पार्ने प्रभावजस्ता विभिन्न तथ्यलाई विचार गरेर निष्कर्ष निकाल्ने गर्दछ । यसले सत्य कानुनी र सामाजिक सन्दर्भभित्र अर्थ लगाइने कुरा हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

लोकतान्त्रिक निर्वाचनमा पनि सत्य बहुमतको मतबाटै तै निर्धारण गरिन्छ । धेरै मत प्राप्त गर्ने उम्मेदवारलाई जनताको निर्णयको प्रतिनिधि मानिन्छ, र यदि शङ्का लागेमा मतपत्र पुनःगणना गरेर सत्यता जाँचिन्छ । यसरी यहाँ सत्य व्यक्तिगत धारणा होइन, सामूहिक निर्णयबाट निर्धारण हुन्छ । आर्थिक जीवनमा स्वतन्त्र बजारको उदाहरण पनि यही धारणाले पुष्टि गर्छ । बजारमा मूल्य वा सत्य खरिदकर्ता र विक्रेताबीचको सहमतिबाट नै तय हुन्छ, जहाँ दुवै पक्ष आ-आफ्नो स्वार्थबाट प्रेरित हुन्छन् । यहाँ कसैलाई पूर्ण रूपमा निष्पक्ष मानिँदैन, तर आपसी सहमतिबाट स्वीकार्य सत्य स्थापित हुन्छ । यसका विपरीत, तर्कसङ्गत योजनाबाट मात्र सत्य निर्धारण गर्न खोजिएको कारणले धेरै समाजवादी अर्थतन्त्रहरू टिक्न नसकेको तथ्य पनि यसै सन्दर्भमा स्मरणीय हुन्छ । यी सबै उदाहरणहरूमा साझा कुरा के देखिन्छ भने समाजले समस्या समाधान गर्नुअघि नै सत्य कसरी तय गरिने, त्यसलाई कसरी सार्वजनिक गरिने, र गल्ती भए कसरी सच्याइने भन्ने नियमहरू तय गरिसकेको हुन्छ । यसरी सत्य कुनै एक व्यक्तिको दाबी होइन, सामाजिक सहमति, प्रक्रिया, र सुधारको सम्भावनासँग जोडिएको अवधारणा बनेर स्थापित हुन्छ ।

यदि बौद्धिक अनुसन्धानले समग्र ज्ञानको भण्डारमा योगदान पुऱ्याएर वा कुनै विशेष समस्या समाधान गरेर मानव ज्ञानमा योगदान पुऱ्याउनु छ भने, त्यस अनुसन्धानले आफूले केको अनुसन्धान गरेको हो भन्ने विषयमा केही हदसम्म विश्वसनीयता सुनिश्चित गर्नुपर्छ । यसले लक्षित पाठकले प्रयोग गर्न सक्ने गरी स्पष्ट रूपमा जानकारी सम्प्रेषण गर्नुपर्छ र अनुसन्धानका निष्कर्षहरू तथा ती निष्कर्ष प्राप्त गर्ने अनुसन्धान प्रक्रियालाई पाठकले आफैँ जाँच गर्न सक्ने अवस्था पनि उपलब्ध गराउनुपर्छ । अधिकांश पाठक प्रचलित अनुसन्धान पद्धतिले यी चिन्ताहरूलाई सामान्यतया कसरी सम्बोधन गर्छ भन्ने कुरासँग केही हदसम्म परिचित हुन्छन्तर हामीलाई यस्ता पद्धतिलाई उच्च मूल्य दिन सिकाइएको हुँदा, समाजले केही अत्यन्त महत्त्वपूर्ण सामाजिक क्षेत्रमा सत्य (वा कम्तीमा सत्यका रूपमा स्वीकार गरिएको कुरा) प्राप्त गर्ने, सम्प्रेषण गर्ने, प्रमाणित गर्ने र प्रयोग गर्ने वैकल्पिक तरिकाहरू सोचविचार गरेर अपनाएको छ भन्ने कुरा प्रायः बिसन्ध्यौँ ।

कुनै पनि कार्यको गुणस्तर वा त्यस कार्यको प्रभावकारिताको लेखाजोखा गर्नु अति जरूरी हुन्छ । अनुसन्धान गर्दा परिमाणात्मक, गुणात्मक वा मिश्रित मध्ये जुन विधि अपनाए पनि त्यो अनुसन्धान कार्यको गुणस्तर र प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्नु जरूरी हुन्छ । सामान्यतया अनुसन्धान कार्यको मूल्य सहकर्मीहरू, अनुदान दिने संस्थाका व्यक्तिहरू, वा पाठकहरूले नै निर्धारण गर्ने गर्दछन् । अधिकांश परिमाणात्मक (मात्रात्मक) अनुसन्धानमा विश्वसनीयता, वैधता र वस्तुनिष्ठता निर्धारण गरेर त्यसको मूल्याङ्कन गरिन्छ (पेट्टन, १९७९) । तर गुणात्मक अनुसन्धानमा भने अनुसन्धान कार्यको गुणस्तर वा प्रभावकारिता निर्धारण गर्ने कार्य धेरै नै कममात्रामा मात्र गरेको पाइन्छ ।

शिमड(१९८१) का अनुसार, गुणात्मक अनुसन्धान भन्नाले अध्ययन गरिँदै गरेको सहभागीहरू वा ती व्यक्तिको दृष्टिकोणबाट वास्तविक संसारको अध्ययन गर्ने प्रक्रिया हो । उनले गुणात्मक अनुसन्धानका दुई आधारभूत सिद्धान्त पहिचान गरेकी छन् । पहिलो सिद्धान्त अनुसार व्यक्तिको व्यवहार उ बाँचिरहेको भौतिक, सामाजिक-सांस्कृतिक, र मानसिक वातावरणबाट प्रभावित हुन्छ, र यही धारणा प्राकृतिक परिवेशमा गरिने अनुसन्धानको आधार हो । यसैगरी

दोस्रो मान्यताअनुसार, व्यक्तिको व्यवहार अनुसन्धानकर्ताले बाहिरबाट देखेको कुरा मात्रमा सीमित हुँदैन । तसर्थ गुणात्मक अनुसन्धानमा अध्ययन गरिने व्यक्तिबाट छनोट गरिएको नमुनाको विषयवस्तुको अर्थ, अनुभव, भोगाई, अनुभूति, र बुझाइ अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छन्, र यी पक्षहरूसम्म पुग्नु अनुसन्धानकर्ताको मुख्य जिम्मेवारी मानिन्छ।

किर्कर मिलर(१९८६) ले यी दुई सिद्धान्तलाई समेट्ने गरी गुणात्मक अनुसन्धानको एउटा कार्यगत परिभाषा प्रस्तुत गरेका छन् । उनीहरूले गुणात्मक अनुसन्धानलाई “सामाजिक विज्ञानको एउटा विशेष परम्परा, जसले मानिसहरूलाई उनीहरूकै परिवेशमा अवलोकन गर्ने, उनीहरूसँग उनीहरूकै भाषा र उनीहरूकै सर्तमा अन्तरक्रिया गर्ने कुरामा मूल रूपमा भर पर्छ” (पृ.९) । गुणात्मक अनुसन्धान विविधतामा आधारित हुन्छ, र यसमा फिनोमेनोलोजी, सेमियोटिक्स, एथ्नोग्राफी, लाइफ हिस्ट्री, र हिस्ट्रीकल रिसर्च जस्ता विभिन्न विधिहरू समावेश हुन्छन् । अनुसन्धानको मूल्याङ्कनसम्बन्धी छलफल गर्दा दुईवटा विषयलाई बुझ्न जरूरी हुन्छ । पहिलो, परिमाणात्मक अनुसन्धानको मूल्याङ्कनका लागि प्रयोग गरिने ढाँचाहरू प्रायः गुणात्मक अनुसन्धानका लागि उपयुक्त हुँदैनन् त्यसैगरी गुणात्मक अनुसन्धानको लागि पनि परिमाणात्मक अनुसन्धानको मूल्याङ्कनका लागि प्रयोग गरिने ढाँचाहरू लागि उपयुक्त हुँदैनन् र दोस्रो, सबै परिमाणात्मक र गुणात्मक अनुसन्धानलाई एउटै रणनीतिबाट मात्र मूल्याङ्कन गर्न सकिँदैन (अल्थाइड, र जोनसन,१९९४) । तसर्थ परिमाणात्मक र गुणात्मक अनुसन्धानको मूल्याङ्कनका लागि विभिन्न र फरक फरक रणनीतिहरू प्रयोग गर्ने गरिन्छ ।

धेरैजसो गुणात्मक अनुसन्धानलाई मात्रात्मक अनुसन्धानका मापदण्डअनुसार मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइन्छ, र तसर्थ त्यसमा कमी कमजोरी हुने गरेको पाइन्छ । गुणात्मक अनुसन्धानकर्ताहरूको तर्क छ कि परिमाणात्मक र गुणात्मक परम्पराको स्वभाव र उद्देश्य फरक फरक हुने भएकाले एउटै मूल्य वा गुणस्तरको मापदण्ड लागू गर्नु गलत हो । एगर(१९८६)ले भनेका छन् कि विश्वसनीयता र वैधताजस्ता शब्दहरू परिमाणात्मक दृष्टिकोणसँग सम्बन्धित छन् र गुणात्मक अनुसन्धानका लागि यी मापदण्ड उपयुक्त हुँदैनन् । उदाहरणका लागि, बाह्य वैधताको अवधारणा, जसले अनुसन्धान नमुनाबाट सम्पूर्ण जनसंख्यामा सामान्यीकरण गर्न सक्ने क्षमता जनाउँछ (पेटन,१९७९), जुन प्रभावकारी परिमाणात्मक अनुसन्धानका प्रमुख मापदण्डमध्ये एक हो । तर केही गुणात्मक दृष्टिकोणहरूको मुख्य उद्देश्य परीक्षण गर्नु होइन, आगामी अनुसन्धानका लागि अनुमान वा परिकल्पना तयार गर्नु हो (स्यान्डेलोव्स्की,१९८६) । तसर्थ यस्ता अवस्थामा बाह्य वैधता सान्दर्भिक हुँदैन ।

एगर(१९८६) ले सुझाव दिदै भनेका छन् कि गुणात्मक विधिसँग मेल खाने फरक भाषा आवश्यक छ, जसले विश्वसनीयता र वैधता जस्ता शब्दहरूलाई विश्वासयोग्यता (क्रेडिबिलिटी), प्रतिनिधित्वको सहीपन (एक्युरेसी अफ रेप्रेजेन्टसन), र लेखकको अधिकार (अथोरिटी अफ राइटर) जस्ता शब्दहरूमा प्रतिस्थापन गर्न सकिन्छ ।

त्यसैगरी,लेनिन्जर(१९८५) ले भनेकी छन् कि मुख्य प्रश्न डाटाहरू विश्वसनीय वा वैध छन् कि छैन भन्नेमा होइन, तर विश्वसनीयता र वैधता शब्दहरू कसरी परिभाषित गरिन्छ भन्नेमा छ । उनले गुणात्मक दृष्टिकोणमा वैधता शब्दलाई यस अर्थमा प्रयोग गरेकी छन् कि अध्ययन गरिँदै गरेको घटनाको प्रकृति (अर्थात् त्यसको अर्थ, विशेषता, र गुणहरू) बारे ज्ञान र बुझाइ प्राप्त गर्नु हो । उनले यसलाई परिमाणात्मक दृष्टिकोणमा वैधताको सामान्य प्रयोगसँग तुलना गरेकी छन्, जहाँ यसले उपकरणले डिजाइन गरिएको कुरा कति मापन गर्छ भन्ने मापनको स्तरलाई जनाउँछ (अल्थाइड, र जोनसन,१९९४) ।

जसरी विभिन्न प्रकारका परिमाणात्मक तथ्याङ्कहरूको सहीपन र विश्वासयोग्यतालाई फरक फरक तरिकाले जाँच गर्न आवश्यक हुन्छ, त्यस्तै गुणात्मक विधिहरूको प्राप्ति तथा निष्कर्षको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न फरक-फरक तरिकाले मूल्याङ्कन गर्नु जरूरी हुन्छ (क्रिसवेल, १९९८)। सबै गुणात्मक अध्ययनलाई एउटै मापदण्डबाट मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ भन्ने विचारमा सहमत हुनु हानिकारक हुन सक्छ। स्यान्डेलोव्स्की (१९८६) ले उल्लेख गरेअनुसार, गुणात्मक अनुसन्धान शब्द स्पष्ट छैन र धेरै भिन्न अनुसन्धान विधिहरूलाई जनाउँछ। यी विधिहरूका उद्देश्य र तरिका पनि फरक-फरक हुन्छन्, त्यसैले तिनीहरूको विश्वासयोग्यता निर्धारण गर्ने तरिकाहरू पनि फरकफरक हुन्छन्।

फिनोमेनोलोजिकल दृष्टिकोणले कुनै अनुभव कस्तो हुन्छ भन्ने प्रश्न गर्छ। यस दृष्टिकोणको उद्देश्य अध्ययन गरिँदै गरेको घटनाको अनुभवलाई सही रूपमा वर्णन गर्नु हो, त्यसलाई सिद्धान्त वा मोडेलमा सामान्यीकरण गर्नु होइन (फिल्ड र मोर्स, १९८५)। तर एथ्नोग्राफी अनुसन्धानको लक्ष्य सामाजिक जटिलताहरू वर्णन गर्नु भएकाले यसले प्रायः सैद्धान्तिक संरचनाहरूको विकास समावेश गर्दछ। वास्तवमा गुणात्मक अनुसन्धानमा आधारभूत सिद्धान्तहरू छन्, तर तिनीहरूलाई गलत तरिकाले प्रयोग गरेको खण्डमा वा गलत मापदण्ड प्रयोग गरेको खण्डमा अध्ययनको गुणस्तरका लागि हानिकारक हुन्छ। यो त्यति नै समस्याजनक हुन्छ जति मात्रात्मक अनुसन्धानमा गलत मापदण्ड प्रयोग गर्दा हुने गर्दछ।

गुणात्मक ढाँचासँग मेल खाने वैकल्पिक मोडेलहरू आवश्यक छन्, जसले गुणात्मक अनुसन्धानको सान्दर्भिकता नगुमाएर अनुसन्धानमा कडाइ सुनिश्चित गर्न सकोस्। यद्यपि गुणात्मक ढाँचाको विश्वसनीयताको स्तर मूल्याङ्कनका अन्य विभिन्न ढाँचाहरू पनि विकास भएका छन् (किर्क र मिलर, १९८६; लेनिन्जर, १९८५)। गुबा, (१९८९) ले गुणात्मक सूचनाको विश्वासयोग्यताको मूल्याङ्कन गर्नका लागि विकास गरेको ढाँचा ज्यादै प्रचलित छ। यो ढाँचा सैद्धान्तिक र तुलनात्मक रूपमा राम्रोसँग विकास गरिएको छ र गुणात्मक अनुसन्धानकर्ताहरू, विशेषरूपमा शिक्षकहरूले धेरै वर्षदेखि प्रयोग गर्दै आइरहेका छन्।

गुणात्मक अनुसन्धानको मूल्याङ्कनमा परिमाणात्मक मापदण्डहरू उपयुक्त हुँदैनन् र गुणात्मक अनुसन्धानको विश्वासयोग्यताको कुनै पनि ढाँचा बुझ्नका लागि गुणात्मक अनुसन्धानको विविधतासम्बन्धी विषयहरू बुझ्नु आवश्यक छ (क्रिसवेलर बाएज, २०२०)। सरल भाषामा भन्दा, गुणात्मक अनुसन्धानको मूल्याङ्कन गर्दा परिमाणात्मक अनुसन्धानमा प्रयोग हुने मापदण्डले काम गर्दैनन् र गुणात्मक अनुसन्धानका भिन्न-भिन्न विधिहरू पनि बुझ्नुपर्छ, यो कुरा विश्वासयोग्यताको ढाँचा बुझ्नका लागि अत्यन्तै जरूरी छ। परम्परागत मापदण्डहरू प्राकृतिकतावादी दृष्टिकोणका लागि किन उपयुक्त हुँदैनन्? यदि ती उपयुक्त छैनन् भने, तिनीहरूको सट्टा के प्रयोग गरिनुपर्छ? यसमा कुनै शङ्का छैन कि प्राकृतिकतावादी अनुसन्धानकर्ता परम्परागत अनुसन्धानकर्ताजस्तै विश्वासयोग्यताप्रति ध्यान दिन्छन् (गुबा र लिङ्कन, १९९४)। त्यसैले अत्यन्त महत्वपूर्ण के हुन्छ कि परम्परागत मापदण्डहरूको अनुपयुक्तता राम्ररी व्याख्या र विश्लेषण गरिनु पर्छ, रस्वीकार्य वैकल्पिक मापदण्डहरू प्रस्ताव गर्नु आवश्यक छ र तिनीहरूको प्रयोगको बारेमा स्पष्टरूपमा वर्णन गरिनु आवश्यक छ।

गुबा (१९८९) को ढाँचामा विश्वासयोग्यताका चारवटा आयामहरू छन् र यी पक्षहरू परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै किसिमका अनुसन्धानका ढाँचाहरूसँग सम्बन्धित छन् र ती पक्षहरू हुन्: सत्यमान (truth value), प्रयोगयोग्यता (applicability), सुसङ्गतता (consistency), रतटस्थता (neutrality) (लिङ्कन र गुबा, १९८५; प्याटन, १९८०)। गुणात्मक

र परिमाणात्मक ढाँचाबीचका दार्शनिक भिन्नताहरूको आधारमा, यस नमुनाले प्रत्येक प्रकारको अनुसन्धानमा यी मापदण्डहरूको मूल्याङ्कन गर्न फरक-फरक रणनीतिहरू विकास गरेको छ। यी रणनीतिहरू गुणात्मक अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि आफ्ना अध्ययनहरूको गम्भिरता बढाउने तरिका विकास गर्नका महत्वपूर्ण छन्, र गुणात्मक अनुसन्धानका नतिजाहरूको मूल्याङ्कन गर्न पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ। विश्वसनीयता (credibility), स्थानान्तरणयोग्यता (transferability), निर्भरता (dependability), र पुष्टि गर्न मिल्नेपन (confirmability) भन्ने चारवटा शब्दहरू परम्परागत रूपमा प्रयोग हुने आन्तरिक वैधता (internal validity), बाह्य वैधता (external validity), विश्वसनीयता (reliability), र वस्तुनिष्ठता (objectivity) का लागि प्राकृतिकवादीका समकक्ष अवधारणाहरू हुन्।

वास्तवमा यी शब्दहरूप्राकृतिकवादीहरूको दर्शनलाई गम्भिर बनाउनका लागि मात्र निर्माण गरिएका होइनन्। बरु प्राकृतिकवादीहरूले परम्परागत शब्दहरू प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुँदैन र प्राकृतिकवादीहरूले स्वीकार गरेका सिद्धान्तहरूसँग बढी तर्कसङ्गत सम्बन्ध राख्ने वैकल्पिक अवधारणाहरू प्रस्तुत गर्नका लागि यी शब्दहरू अघि सारिएका हुन्। यदि यी विभिन्न नमुनाहरूले ज्ञानसम्बन्धी फरक-फरक दावी गर्छन् र केलाई महत्वपूर्ण ज्ञान मान्ने भन्ने मापदण्ड पनि नमुनाअनुसार फरक पर्छ भन्ने धारणा सही हो भने, प्राकृतिकवादी नमुनाका लागि पनि आफ्नै, अझ उपयुक्त मापदण्डहरू विकास गर्न अत्यावश्यक हुन्छ। तसर्थ यस अध्ययनले गुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धानको अध्ययन विधि, प्रक्रिया र निष्कर्षलाई वैद्य र विश्वसनीय बनाउने मापदण्डमा बारेमा विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखेको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू यसप्रकार छन्:

- (क) गुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धानको वैधता र विश्वसनीयता सुनिश्चित गर्न प्रयोग गरिने विभिन्न मापदण्डहरूको आलोचनात्मक अध्ययन गर्नु,
- (ख) सत्य मान, प्रयोगयोग्यता, सुसङ्गतता र तटस्थताबीचको अन्तरसम्बन्ध रयी मापदण्डहरूलपरिमाणात्मक गुणात्मक अनुसन्धानको वैद्यतार विश्वसनीयतामा निर्माण गर्न खेल्ने भूमिकालाई आलोचनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्नु,
- (ग) गुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धानको अध्ययन प्रक्रिया, विधि र निष्कर्षलाई वैद्य र विश्वसनीय बनाउन अनुसन्धानकर्ताले सामना गर्ने सैद्धान्तिक तथा व्यवहारगत चुनौतीहरूको आलोचनात्मक विश्लेषण गर्नु।

समीक्षाको विधि र सामग्री

यस अध्ययनले परिमाणात्मक र गुणात्मक अनुसन्धान विधिको अध्ययन प्रक्रिया, विधि र निष्कर्ष विश्वसनीय, वैद्य बनाउनका लागि प्रयोग गरिने विभिन्न मापदण्डहरूलाई आलोचनात्मक विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखेको छ। तसर्थ यो अध्ययन मुख्यतः विषयवस्तु विश्लेषणमा आधारित भएकाले विद्यमानगुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धान वैद्य र विश्वसनीय बनाउन प्रयोग गरिने मापदण्डहरूको पुनर्पाठ र पुनर्व्याख्यामा केन्द्रित छ। यस अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरू र स्रोतहरू पुस्तकालयीय अध्ययन विधि र अनलाईन स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ। यस

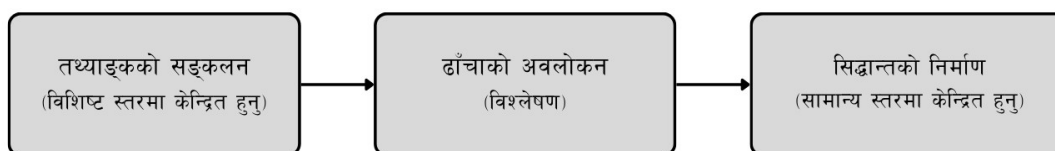
अध्ययनमा विषयवस्तु विश्लेषण गर्नाका लागि प्रमुख चारवटा कृतिहरू छनोट गरिएको थियो । उक्त चार प्रमुख कृतिहरू यस प्रकार छन्:

तालिका १: अध्ययनमा समावेश गरिएका सामग्रीहरू

लेखक	प्रकासन वर्ष	पुस्तकहरू
क्रेसवेल र बाएज	२०२०	गुणात्मक अनुसन्धानकर्ताका लागि ३० अत्यावश्यक सीपहरू
मेरियम	२००९	गुणात्मक अनुसन्धान: रूपरेखा निर्माण तथा कार्यान्वयनका लागि एक मार्गदर्शिका
एरल्यान्डसन	१९९३	प्राकृतिकतावादी अनुसन्धानको सञ्चालन
लिंकन र गुवा	१९८५	प्राकृतिकतावादी अनुसन्धान

यस अध्ययनका लागि आवश्यक सूचना, जानकारी वा तथ्याङ्क विश्लेषण गरी अध्ययनको निष्कर्षमा पुग्ने कार्य गरिएको छ । तसर्थ अध्ययनको निष्कर्षमा पुग्नका लागि मैले आगमनात्मक र निगनात्मक दुवै विधिको प्रयोग गरेको छु । आगमनात्मक अनुसन्धान प्रक्रियामा तीन प्रमुख चरणहरू समावेश हुन्छन् । पहिलो चरणमा, अध्ययन गरिँदै गरेको सूचना, जानकारी, घटनाको विस्तृत र सूक्ष्म अवलोकन गरिन्छ । दोस्रो चरणमा, अनुसन्धानकर्ताले सङ्कलित सामग्रीलाई ध्यानपूर्वक अध्ययन गरेर सङ्कलित तथ्याङ्कलाई गहिरोरूपमा विश्लेषण गरी त्यसमा रहेका दोहोरिने ढाँचा, विषयवस्तु तथा पारस्परिक सम्बन्धहरू पहिचान गरिन्छ, जसबाट प्रारम्भिक वर्गीकरण र अवधारणाहरू निर्माण गर्न आवश्यक अन्तरदृष्टि प्राप्त हुन्छ (स्पाङ्गलर, १९९८; जेभन्स, १८९१) । तेस्रो चरणमा पहिचान गरिएका ढाँचा र विषयवस्तुका आधारमा तथ्याङ्कलाई समानता र भिन्नताका आधारमा समूहमा विभाजन गरी प्रारम्भिक अवधारणा वा वर्गहरू विकास गरिन्छ, जसले अध्ययन गरिँदै गरेको विषयलाई बुझ्न सघाउने सैद्धान्तिक रूपरेखा निर्माण गर्न आधार प्रदान गर्दछ (चित्र नं. १) । तसर्थ आगमन विधि भनेको विशेष वा व्यक्तिगत अवलोकनबाट सामान्य निष्कर्ष अथवा सिद्धान्ततर्फ अघि बढ्ने प्रक्रिया हो । अर्थात्, डेटा वा तथ्याङ्कबाट सुरु गरेर सिद्धान्त निर्माण गर्ने प्रक्रिया नै आगमनात्मक दृष्टिकोण हो (जेभन्स, १८९१) । यसमा विशेष घटनाबाट सामान्य बुझाइतर्फ क्रमशः अघि बढिन्छ ।

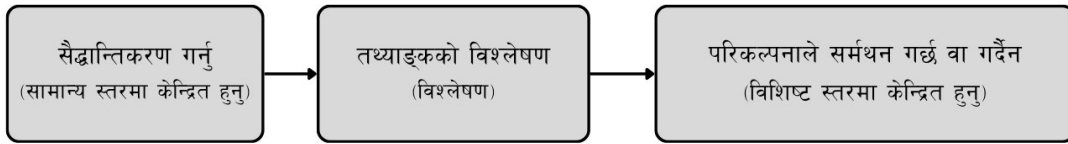
चित्र १: आगनात्मक विधिको रूपरेखा

निगमन विधिमा तथ्याङ्क विश्लेषणको प्रक्रिया पूर्वनिर्धारित सिद्धान्त वा कुनै पनि अवधारणा वा ढाँचाबाट सुरु हुन्छ, र त्यसको आधारमा सङ्कलित तथ्याङ्कको परीक्षण गरिन्छ । यस विधिमा अनुसन्धानकर्ताले पहिले नै सैद्धान्तिक सङ्रचना, प्रमुख अवधारणाहरू वा परिकल्पना स्पष्ट गरेका हुन्छन् (लिङ्कनर गुवा, १९८५) । त्यसपछि वास्तविक

तथ्याङ्कलाई ती सैद्धान्तिक कोटि, वर्ग वा सूचकहरूको आधारमा विश्लेषण गरिन्छ। यसरी निगमन विश्लेषणमा सोचाइको दिशा सामान्य सिद्धान्तबाट विशिष्ट तथ्याङ्कतर्फ उन्मुख हुन्छ (चित्र नं. २)। निगमन विधिमा कोडिङ प्रक्रिया सैद्धान्तिक संरचना, पूर्वनिर्धारित अवधारणा र परिकल्पनाबाट निर्देशित हुन्छ। यस विधिमा अनुसन्धानको आरम्भ नै सिद्धान्तबाट हुने भएकाले तथ्याङ्कलाई अर्थ दिने वर्ग र उप-वर्गहरू अनुसन्धान प्रारम्भ हुनुअघि नै स्पष्ट गरिएका हुन्छन् (माइल्सर ह्युबरम्यान, १९९४; लिङ्कनर गुबा, १९८५)। त्यसैले यसमा कोडिङ प्रक्रिया अन्वेषणात्मक भन्दा बढी पुष्टिकरणात्मक प्रकृतिको हुन्छ, जसको उद्देश्य सङ्कलित तथ्याङ्कलाई पूर्वनिर्धारित सैद्धान्तिक ढाँचाभित्र व्यवस्थित गरी परीक्षण गर्नु हो।

चित्र २: निगनात्मक विधिको रूपरेखा

प्राप्ति र नतिजाहरू

यस अध्ययनको क्रममा विकसित भएका विभिन्न प्राप्ति तथा नतिजाहरूलाई यस खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा खास गरेर चारवटा महत्वपूर्ण शीर्षकहरू नतिजाकारूपमा प्राप्त भएका थिए। गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै किसिमका अध्ययनको गुणस्तर मापन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सत्य मान (Truth Value), प्रयोगयोग्यता (Applicability), सुसङ्गतता (Consistency), र तटस्थता (Neutrality)लाई गहनरूपमा विश्लेषण गरिएको छ।

सत्य मान (Truth Value)

सत्य मानलाई परिमाणात्मक अनुसन्धानमा यसलाई आन्तरिक वैधता (Internal Validity) र गुणात्मक अनुसन्धानमा यसलाई (Credibility) का रूपमा लिने गरिन्छ। अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो अध्ययन समावेश गरेका सहभागी वा सूचनादाताहरू तथा अध्ययन सञ्चालन गरेको सन्दर्भमा त्यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षहरू सत्य छन् कि छैनन् भनेर मत्य निर्धारण गर्ने प्रक्रिया नै सत्य मान निर्धारण हो (लिङ्कनर गुबा, १९८५)। यसले अनुसन्धान ढाँचा, सूचनादाताहरू र अध्ययनको सन्दर्भका आधारमा निष्कर्षहरूको सत्यताप्रति अनुसन्धानकर्ताको कतिको आत्मविश्वास छ भन्ने निर्धारण गर्छ। परिमाणणात्मक अध्ययनहरूमा सत्यता प्रायःजसो अध्ययनको आन्तरिक वैधता सम्बन्धि खतराहरू कतिको प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गरिएका छन् भन्ने तथा अध्ययन भइरहेको घटनालाई मापन गर्ने उपकरणहरूको वैधता कतिको प्रभावकारी छन् भन्ने आधारमा मूल्याङ्कन गरिन्छ (स्यान्डेलोव्स्की, १९८६)। आश्रित चलमा देखिएका परिवर्तनहरू स्वतन्त्र चलका परिवर्तनहरूले व्याख्या गर्न सकिने अवस्थामा, अर्थात् नियन्त्रण वा यादृच्छिकीकरणमार्फत प्रतिस्पर्धी भ्रमकारी चलहरूको प्रभाव न्यूनतम पार्ने गरी डिजाइन गरिएको अवस्थामा, आन्तरिक वैधता समर्थित मानिन्छ।

लिङ्कनर गुवा,(१९८५) का अनुसार आन्तरिक वैधता एउटै ठोस यथार्थ मापन गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यतामा आधारित हुन्छ। यदि यस मान्यतालाई बहु यथार्थहरूको अवधारणाले प्रतिस्थापन गर्छ भने अनुसन्धानकर्ताको काम सूचनादाताहरूबाट उजागर भएका ती बहु यथार्थहरूलाई सकेसम्म पर्याप्त रूपमा प्रतिनिधित्व गर्नु हो। त्यसैले अनुसन्धानकर्ताहरूले आफ्ना निष्कर्षहरूलाई डेटा सङ्कलन गरिएका विभिन्न समूहहरू वा अध्ययन भइरहेको घटनासँग परिचित व्यक्तिहरूसँग तुलना गरी परीक्षण गर्न ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ। स्यान्डेलोव्स्की(१९८६) अनुसार गुणात्मक अध्ययन त्यतिबेला विश्वसनीय मानिन्छ, जब यसले मानवीय अनुभवका यस्ता यथार्थपरक वर्णन वा व्याख्या प्रस्तुत गर्छ, जसलाई सोही अनुभव साभा गर्ने व्यक्तिहरूले तुरुन्तै पहिचान गर्न सकून्। सत्य मान गुणात्मक अनुसन्धानको मूल्याङ्कनका लागि सम्भवतः सबैभन्दा महत्वपूर्ण मापदण्ड हो। सशक्त विश्वसनीयता सुनिश्चित गर्न विभिन्न पद्धतिगत रणनीतिहरू आवश्यक पर्छन्।

अनुसन्धानका नतिजाहरू वास्तविकतासँग कति समान छन् भन्ने कुरा नै सत्य मूल्य हो। परम्परागत अनुसन्धानको मान्यताअनुसार एउटा मात्र ठोस वास्तविकता हुन्छ, जुन अनुसन्धानले पत्ता लगाउन र देखाउन खोज्छ। त्यसैले परम्परागत अनुसन्धानकर्ताका लागि आन्तरिक वैधताको अन्तिम परीक्षण भनेको नतिजाहरू र सो वास्तविकतासँग कति मेल खान्छन् भन्ने कुरा नै हो, जसलाई एक-एकको सम्बन्ध (आइसोमोर्फिज्म) पनि भनिन्छ, तर यस्तो मेल कति छ भनेर निर्धारण गर्नु सैद्धान्तिक रूपमा असम्भव छ, किनभने यसका लागि अनुसन्धानकर्ताले पहिले नै त्यो अन्तिम ठोस वास्तविकताको प्रकृति जान्नुपर्छ। वास्तविकताको प्रकृति नै अनुसन्धानको मुख्य प्रश्न हो; यदि त्यसको प्रकृति पहिले नै थाहा हुन्थ्यो भने अनुसन्धान गर्ने आवश्यक हुन्थेन।

परम्परागत अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्ताले कुनै कुरा पूर्ण रूपमा सत्य हो भनेर प्रमाणित गर्न सक्दैन, त्यसैले उसले कम बलियो तर व्यवहारिक परीक्षणमा भरोसा गर्नुपर्छ। कुक र क्याम्पबेलका अनुसार आन्तरिक वैधता भन्नाले दुई वटा चलबीच देखिएको सम्बन्ध साँच्चै कारण-परिणामको सम्बन्ध हो कि होइन भन्ने अनुमान कति हदसम्म सही छ भन्ने कुरा हो। यस प्रकारको अनुसन्धानमा पहिले नै “यी दुई चलबीच सम्बन्ध छ” भनेर मानिन्छ र त्यसपछि त्यो मान्यतालाई वास्तविक संसार, अर्थात् प्रकृतिमा जाँचिन्छ। यसरी अनुसन्धानकर्ताले वास्तविकता बाहिरै छ र त्यसलाई जाँच सकिन्छ भन्ने सरल यथार्थवादी सोचलाई कायम राख्छ तर यस्तो परिकल्पनालाई पूरै प्रमाणित गर्न सकिँदैन, किनभने सबै सम्भावनाहरू समेट्ने प्रमाण कहिल्यै पूरा हुँदैन तर यदि प्रमाणले समर्थन गरेन भने, त्यो परिकल्पना गलत छ भनेर देखाउन भने सकिन्छ। यही विचार पपरले प्रस्तुत गरेका हुन्।

कुनै परिकल्पना सही छ भन्ने देखाउन अनुसन्धानकर्ताले त्यसको पक्षमा केही प्रमाण दिनुपर्छ तर त्यो प्रमाण विश्वसनीय बनाउन देखिएको नतिजा अरू कुनै कारणले होइन, परिकल्पनाले भनेकै कारणले आएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट गर्नुपर्छ। त्यसका लागि नतिजालाई असर गर्न सक्ने अरू सम्भाव्य कारणहरू हटाउन अति आवश्यक हुन्छ। क्याम्पबेल र स्ट्यान्लीले “साँचो” प्रयोगात्मक ढाँचाहरूलाई साँचो भनेका छन्, किनभने यस्ता ढाँचाले सम्भाव्य वैकल्पिक कारणहरू नियन्त्रण गरेर हटाउन सक्छन् तर व्यवहारमा यस्ता पूर्ण प्रयोगात्मक ढाँचाहरू तयार गर्नु धेरैजसो अवस्थामा गाह्रो हुन्छ। त्यसैले अनुसन्धानकर्ताले अर्ध-प्रयोगात्मक ढाँचाको सहारा लिनुपर्छ। अर्ध-प्रयोगात्मक ढाँचाहरू साधारण अनुमानभन्दा राम्रो भए पनि तिनमा केही कमजोरी हुन्छन्। उदाहरणका लागि, समयसँगै आउने परिवर्तन (इतिहास), व्यक्तिको उमेर वा अनुभव बढ्दै जानु (परिपक्वता) जस्ता कारणहरूले नतिजालाई असर गर्न सक्छन्। यस्ता

कारणले गर्दा नतिजा परिकल्पनाका कारण आएको हो कि होइन भन्नेमा शङ्का रहन सक्छ । 'साँचो' प्रयोगात्मक ढाँचामा नियन्त्रण समूह बनाउने वा सहभागीलाई अनियमित रूपमा छनोट गर्ने व्यवस्था हुन्छ, जसले नतिजालाई अर्ध-विश्वसनीय बनाउँछ तर अर्ध-प्रयोगात्मक ढाँचामा यस्ता नियन्त्रण वा अनियमित छनोट पूर्ण रूपमा गर्न नसकिने भएकाले तिनीहरू एक वा बढी पक्षमा अपूर्ण हुन्छन् ।

प्राकृतिकतावादी अनुसन्धानमा नियन्त्रणको व्यवस्था वा नमुनाको च्यान्डम वा अनियमित छनोट नहुने भएकाले यसलाई अविश्वसनीय भन्नु उपयुक्त हुँदैन । यसको कारण के हो भने नियन्त्रण र अनियमित छनोटजस्ता प्रविधिहरू एउटा विशेष सोचमा आधारित हुन्छन्, जसलाई सरल यथार्थवाद भनिन्छ । सरल यथार्थवादले एउटा मात्र वस्तुगत वास्तविकता वा यथार्थ हुन्छ र त्यसलाई ठ्याक्कै मापन गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता राख्छ तर प्राकृतिकतावादी अनुसन्धान यो मान्यतामा आधारित हुँदैन, त्यसैले प्रकृतिवादी अनुसन्धानलाई पनि त्यही आधारमा मूल्याङ्कन गर्नु भनेको अनुसन्धानको मूल मर्म नबुझ्नु हो ।

यदि सरल यथार्थवादको मान्यता नै अस्वीकार गरियो वा परिवर्तन गरियो भने, त्यसमा आधारित सबै तर्कहरू स्वतः कमजोर हुन्छन् । अर्थात् नियन्त्रण, अनियमित छनोट वा गलत सावित गर्ने सिद्धान्त प्रयोग गर्नुपर्ने भन्ने तर्कको जरो नै काटिन्छ । किनभने ती सबै एउटै वस्तुगत वास्तविकता मानिन्छ भन्ने सोचमा आधारित हुन्छन् । जब एउटै वास्तविकताको सट्टा मानिसहरूले आ-आफ्नै अनुभव र बुझाइका आधारमा बनाएका धेरैवटा वास्तविकताहरू हुन्छन् भन्ने मान्यता स्वीकार गरिन्छ, तब सत्यता नाप्न कुनै एउटै अन्तिम मापदण्ड रहँदैन । यस्तो अवस्थामा न त सैद्धान्तिक रूपमा पूर्ण सत्य प्रमाणित गर्न सकिन्छ, न त गलत सावित गर्ने जस्ता प्राविधिक उपायहरू नै अन्तिम आधार बन्न सक्छन् । अब वास्तविकता भन्नाले बाहिर कतै स्वतन्त्र रूपमा रहेको एउटै सत्य होइन, बरु मानिसहरूको मनमा बनेका धेरैवटा अर्थ, बुझाइ र अनुभवहरूको समूहलाई बुझिन्छ । यी सबै संरचनाहरू मानिसहरूले नै बनाएका हुन्छन् । ती सङ्ग्रहनाहरू मानिसहरूको आफ्नै मनमा रहेका हुन्छन् र सामान्यतया मानिसहरूलाई ती आफूले बनाएको लाग्छ । कहिलेकाहीं केही विचार वा अनुभव दबिएका हुन सक्छन्, जसबारे मानिसलाई तुरुन्तै थाहा नहुन सक्छ तर त्यस्ता दबिएका कुरा पनि सम्मोहन वा मनोविश्लेषणजस्ता प्रक्रियामार्फत पछि थाहा पाउन सकिन्छ भन्ने मानिन्छ ।

परम्परागत अनुसन्धानको निष्कर्ष वास्तविकतासँग ठ्याक्कै मेल खान्छ कि खाँदैन भन्ने कुराको जाँच सैद्धान्तिक रूपमा सम्भव हुँदैन तर प्राकृतिकतावादी अनुसन्धानमा यही मेलको जाँच, अर्थात् आइसोमोर्फिज्मको परीक्षण, सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण विधि बन्छ । सत्य मूल्य देखाउन प्राकृतिकतावादीले एउटै वस्तुगत सत्य प्रमाणित गर्नुपर्दैन । उसले देखाउनुपर्ने कुरा के हो भने अनुसन्धानका क्रममा प्रस्तुत गरिएका नतिजा र व्याख्याले सहभागीहरूले अनुभव गरेका र बनाएका वास्तविकताहरूलाई ठीकसँग प्रतिनिधित्व गर्छन् । अनुसन्धानबाट बनेका निष्कर्ष र व्याख्या पनि निर्माण नै हुन्, र ती निर्माणहरू मूल अनुभव भएका मानिसहरूलाई सही, विश्वासयोग्य र आफ्नै अनुभवसँग मिल्ने लाग्नुपर्छ । यही आधारमा प्राकृतिकतावादी अनुसन्धानको सत्यताको मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ ।

प्राकृतिकतावादी अनुसन्धानले परम्परागत अनुसन्धानकर्ताको आन्तरिक वैधताको सट्टा यही विश्वसनीयता मापदण्ड प्रयोग गर्छ । यसको अर्थ के हो भने, अनुसन्धानले नतिजा प्रस्तुत गर्दा ती नतिजा वास्तविक र विश्वासयोग्य छन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्नुपर्छ । यस कार्यलाई दुई भागमा बुझ्न सकिन्छ । पहिलो कुरा, अनुसन्धान यसरी सञ्चालन गर्नुपर्छ कि अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजाहरू विश्वसनीय ठहरिने सम्भावना बढी होस् । यसको अर्थ अनुसन्धानको

तरिका, प्रयोग गरिएको विधि, तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषणको प्रक्रिया यथासम्भव स्पष्ट, व्यवस्थित र विश्वासयोग्य हुनुपर्छ, ताकि पाठक वा सहभागीहरूले नतिजामा विश्वास गर्न सकून् । दोस्रो कुरा, नतिजा विश्वसनीय छ भनेर प्रमाणित गर्नका लागि ती नतिजा अध्ययन गरिएका बहुवास्तविकता निर्माण गर्ने व्यक्तिहरूले स्वीकार गरेको हुनुपर्छ । अर्थात् अनुसन्धानकर्ताले नतिजा मात्र पेस गर्नु हुँदैन; ती नतिजा सहभागीहरूको अनुभव, बुझाइ र वास्तविकतासँग मेल खान्छन् भन्ने देखाउनुपर्छ । यसरी वास्तविकता निर्माण गर्ने व्यक्तिहरूले नतिजालाई मान्यता दिएपछि, तिनको विश्वसनीयता प्रमाणित हुन्छ ।

प्रयोगयोग्यता (Applicability)

प्रयोगयोग्यतालाई गुणात्मक अनुसन्धानस्थानान्तरणयोग्यता (Transferability) र परिमाणात्मक अनुसन्धानमा बाह्य वैधता वा सामान्यीकरण क्षमता (External Validity/Generalization) कारूपमा लिने गरेको पाईन्छ । प्रयोगयोग्यताले अनुसन्धानका निष्कर्षहरूलाई अन्य सन्दर्भ र परिवेशमा वा अन्य समूहहरूमा कतिको लागू गर्न सकिन्छ भन्ने स्तरलाई जनाउँछ, र यसले अध्ययनका निष्कर्षहरूलाई ठूलो जनसङ्ख्यामा सामान्यीकरण गर्न सक्ने क्षमता हो । परिमाणात्मक ढाँचामा, प्रयोगयोग्यता बाह्य वैधतामा पर्ने खतराहरू कतिको प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गरिएको छ भन्ने कुरासँग सम्बन्धित हुन्छ (स्यान्डेलोव्स्की, १९८६) । पेटन (१९७९) ले बाह्य वैधतालाई अध्ययन नमुनाबाट ठूलो जनसङ्ख्यामा सामान्यीकरण गर्न सक्ने क्षमता भनेर परिभाषित गरेका छन् र यसलाई स्थापना गर्न नमुना सङ्कलन प्रविधिको महत्त्वलाई औल्याएका छन् ।

गुणात्मक अनुसन्धानमा प्रयोगयोग्यतासँग सम्बन्धित दुईवटा दृष्टिकोण मननयोग्य छन् । पहिलो दृष्टिकोणले सामान्यीकरण गर्ने क्षमता धेरैजसो गुणात्मक अनुसन्धानहरूमा प्रासङ्गिक नहुने विश्वास गरिन्छ । गुणात्मक विधिको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष के हो कि यसलाई प्राकृतिक परिवेशमा सीमित नियन्त्रण भएका चलहरूसँग सञ्चालन गरिन्छ । प्रत्येक परिस्थितिलाई अद्वितीय मानिन्छ, त्यसैले सामान्यीकरण गर्न कठिन हुन्छ । फलस्वरूप, सामान्यीकरण केही हदसम्म भ्रमात्मक हुन्छ, किनभने प्रत्येक अनुसन्धान स्थिति विशेष अनुसन्धानकर्ता, विशेष अन्तरक्रिया र विशेष सूचनादाताहरूको संयोजनबाट बनेको हुन्छ (स्यान्डेलोव्स्की, १९८६) । त्यसैले गुणात्मक अनुसन्धानमा प्रयोगयोग्यता प्रासङ्गिक मानिँदैन, किनभने यसको उद्देश्य कुनै विशेष घटना वा अनुभवको वर्णन गर्नु हो, अरूमा सामान्यीकरण गर्नु होइन ।

गुबा(१९८१) ले गुणात्मक अनुसन्धानमा प्रयोगयोग्यताको दोस्रो दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दै त्यसलाईस्थानान्तरणयोग्यताको रूपमा उल्लेख गरे, जसलाई गुणात्मक डेटाको प्रयोगयोग्यता मूल्याङ्कन गर्ने मापदण्ड मानिन्छ । अनुसन्धान यस मापदण्डलाई पूरा गर्छ जब निष्कर्षहरू अध्ययनको स्थिति बाहिरका सन्दर्भहरूसँग मेल खान्छन्, जुन दुई सन्दर्भबीचको मेल खाने गुणको स्तरद्वारा निर्धारण हुन्छ । लिङ्कनर गुबा(१९८५) ले उल्लेख गरे कि ट्रान्सफरेबिलिटी मूल अनुसन्धानकर्ताको भन्दा निष्कर्षलाई अर्को स्थिति वा जनसङ्ख्यामा सार्न चाहने व्यक्तिको जिम्मेवारी हो । उनीहरूको तर्कअनुसार, जबसम्म मूल अनुसन्धानकर्ताले तुलना गर्न पर्याप्त वर्णनात्मक तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्छन्, तबसम्म उसले प्रयोगयोग्यताको समस्या सम्बोधन गरेको हुन्छ । स्थानान्तरण योग्यता गुणात्मक अनुसन्धानमा प्रयोग हुने एक मापदण्ड हो, जसले अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षहरूलाई अर्को सन्दर्भ, अवस्था वा समूहमा लागू गर्न

सकिने क्षमता जनाउँछ। यसले के स्पष्ट गर्छ कि अध्ययनका निष्कर्षहरू केवल अध्ययन भएको परिवेशमा सीमित नभई अन्य सन्दर्भमा पनि अर्थपूर्ण र उपयोगी हुन सक्छन्। गुणात्मक अनुसन्धानमा स्थानान्तरण योग्यताको जिम्मेवारी प्रायःजसो मूल अनुसन्धानकर्ताको नभई निष्कर्षलाई अर्को स्थिति वा जनसंख्यामा सार्न चाहने व्यक्तिको नै हुन्छ। यसको सुनिश्चितता तब हुन्छ, जब मूल अनुसन्धानकर्ताले पर्याप्त विवरणात्मक तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्छन्, जसबाट अन्य व्यक्तिले तुलना र मूल्याङ्कन गर्न सक्न्।

प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणअनुसार बाह्य वैधताको समस्या केवल आन्तरिक वैधतासँग सन्तुलन नहुनु मात्र होइन, बरु प्रकृतिवादीहरू यसको आधारमा रहेको परम्परागत सोचसँग असहमति हुनु नै मुख्य कुरा हो। परम्परागत अनुसन्धानमा प्रतिनिधि नमुनामा प्राप्त नतिजा सही प्रमाणित भए त्यसलाई सोही जनसमूहका सबै अवस्था र स्थानमा लागु गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। प्राकृतिकवादीहरूले भने यस्तो मान्यतालाई स्वीकार गर्दैनन्। उनीहरूका अनुसार अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजा पूर्ण र स्थायी सत्य हुँदैनन्, बरु व्यवहारमा प्रयोग गर्न सकिने अस्थायी र कामचलाउ परिकल्पनाका रूपमा मात्र रहन्छन्। ती परिकल्पनाहरू अर्को अवस्था वा सन्दर्भमा लागु हुन्छन् कि हुँदैनन् भन्ने कुरा सामान्य नियम वा अनुमानका आधारमा तय गर्न सकिँदैन। यस्तो लागुयोग्यता प्रत्यक्ष अनुभव, प्रमाण र परिस्थितिको अध्ययनबाट मात्र थाहा पाउन सकिन्छ। मूल अनुसन्धान गरिएको अवस्था र जहाँ नतिजा लागु गर्न खोजिएको छ, ती दुई अवस्थाबीच कति समानता छ भन्ने कुराले नै नतिजा सार्ने सम्भावना निर्धारण गर्छ। त्यसैले प्राकृतिकवादी दृष्टिमा एउटै जनसमूहभित्र भए पनि सामाजिक, सांस्कृतिक र भौतिक सन्दर्भ फरक हुन सक्छन्, र एउटै अनुसन्धान नतिजा सबै अवस्थामा स्वतः लागु हुन्छ भन्ने धारणा वास्तविक जीवनसँग मेल खाने मानिँदैन।

प्राकृतिकवादीले यस किसिमको व्याख्यालाई विभिन्न आधारमा अस्वीकार गरेका छन्। पहिलो कुरा, जनसङ्ख्या भन्ने अवधारणा आफैँमा शङ्कास्पद मानिन्छ। नमुना तथ्याङ्कसँग काम गर्ने हरेक विज्ञले जानेभैं, जनसङ्ख्यालाई जति धेरै समान गुण भएका समूहहरूमा विभाजन गरिन्छ, त्यति नै बढी निश्चितताका साथ निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ तर यस्तो विभाजनको अर्थ जनसङ्ख्यालाई सन्दर्भका हिसाबले भन्-भन् मिल्दोजुल्दो साना समूहहरूमा बाँड्नु हो। यस्ता अवस्थामा यदि काठमाडौँका बासिन्दाहरूको कुनै एउटा समूहबारे पत्ता लागेको कुरा भक्तपुरका बासिन्दाहरूको कुनै समूहमा पनि लागु हुन्छ कि हुँदैन भन्ने जान्न चाहिन्छ भने, ती दुवै समूहलाई परिभाषित गर्ने मुख्य पक्षहरूको आधारमा तुलना गर्नुपर्छ। अर्थात्, आफ्नो निष्कर्षमा केही हदसम्म विश्वस्त हुनका लागि अनुसन्धानकर्ताले नतिजा आएको सन्दर्भ र जहाँ लागु गर्न खोजिँदछ, त्यो सन्दर्भ दुवैबारे जानकारी राख्नुपर्छ। यसरी हेर्दा प्रश्न सामान्यीकरणको होइन, स्थानान्तरण गर्न सकिने क्षमताको हुन्छ। स्थानान्तरण गर्न सकिने क्षमतासम्बन्धी निष्कर्ष त्यस्तो अनुसन्धानकर्ताले निकाल्न सक्दैन, जसलाई नतिजा आएको सन्दर्भबारे मात्र जानकारी छ।

परम्परागत अनुसन्धानमा सामान्यीकरण गर्नका लागि प्रतिनिधित्वको अवस्था अनिवार्य मानिन्छ। यसको अर्थ, अध्ययनमा समावेश भएको समूहले वास्तविक जनसमूहको प्रतिनिधित्व गर्नुपर्छ, ताकि प्राप्त नतिजा व्यापक रूपमा लागु गर्न सकियोस्। यस्तो मान्यता परम्परागत ढाँचामा सरल यथार्थवादसँग जोडिएको हुन्छ, जुनको धारणा अनुसार प्रकृतिका नियमहरू वास्तविक र निश्चित हुन्छन् र समय वा सन्दर्भसँग सम्बन्धित हुँदैनन्। सामान्यीकरणले नियमात्मक र कानूनी समानता राख्नुपर्छ, जसको मतलब नतिजा जहिले पनि, जहाँ पनि र जुनसुकै परिस्थितिमा लागू हुनसक्ने हुनुपर्छ। यसका लागि केही आधारभूत नियमहरू प्रकृतिमा नै अवस्थित हुनु आवश्यक छ, जुन केवल मानिसको सोच

वा आविष्कार मात्र होइन, वास्तविक प्रकृतिका विशेषता हुन् र पत्ता लगाउन बाँकी छन् । प्राकृतिकवादीहरू यो अवधारणसँग सहमत छैनन्, किनकि उनीहरू यस अवधारणालाई पूर्ण रूपमा स्वीकार्दैनन्; किनकी नियमहरू केवल मानवले सिर्जना गरेको अनुमान वा निर्माण मात्र हुन सक्छन् र सबै समय तथा सन्दर्भमा स्वतः लागू हुँदैनन् ।

यदि कुनै अनुसन्धानको नतिजा अर्को स्थान वा सन्दर्भमा लागू गर्न खोजिन्छ भने त्यसको मुख्य जिम्मेवारी मूल अनुसन्धानकर्तामा हुँदैन । मूल अनुसन्धानकर्ताले केवल आफ्नो अध्ययनको सन्दर्भ र विवरण उपलब्ध गराउँछन्; उनीहरूले अन्य ठाउँमा नतिजा कतिको लागू हुन्छ भनेर जान्न सक्दैनन् । वास्तविक जिम्मेवारी त त्यहाँ लागू गर्न खोज्ने व्यक्तिमा हुन्छ, किनभने उनीहरूले नयाँ सन्दर्भको अवस्था र विशेषताबारे बुझ्ने मौका पाउँछन् । लागू गर्न चाहने व्यक्तिले सबैभन्दा पहिले नयाँ सन्दर्भ र मूल अध्ययन सन्दर्भबीच कस्तो समानता छ भन्ने कुरा अनुभवजन्य प्रमाण सङ्कलन गरेर बुझ्नुपर्छ । मूल अनुसन्धानकर्ताले पर्याप्त विवरण उपलब्ध गराएपछि मात्रै यस्तो मूल्याङ्कन सम्भव हुन्छ । नयाँ सन्दर्भ पर्याप्त समान देखिए पनि, सुनिश्चित हुन लागू गर्न खोज्ने व्यक्तिले सानो परीक्षण अध्ययन गर्नु बुद्धिमानि हुन्छ, जसले नतिजा वास्तवमा त्यहाँ पनि लागू हुन्छ कि हुँदैन भन्ने कुरा पुष्टि गर्छ । यसरी, लागू गर्ने प्रक्रिया अनुभव, प्रमाण र परीक्षणमा आधारित हुन्छ, र केवल मूल अनुसन्धानकर्ताको नतिजामा भरोसा गर्नु पर्याप्त हुँदैन ।

वाह्य वैधताको प्रश्नमा पनि प्राकृतिक परिवेशमा गरिने अध्ययनहरू कमजोर ठान्नुपर्ने खासै आधार देखिदैनन् । सामान्यतः वाह्य वैधता भनेको अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्ष कति हृदयसम्म अन्य सन्दर्भ, समूह वा परिस्थितिमा लागू गर्न सकिन्छ भन्ने प्रश्न हो । वास्तविक सामाजिक र शैक्षिक परिवेशमा गरिने अध्ययनहरूले सन्दर्भगत यथार्थलाई समेट्ने भएकाले तिनका निष्कर्षहरू पनि व्यापक रूपमा अर्थपूर्ण हुन सक्छन् । वाह्य वैधतासँग सम्बन्धित चारवटा मुख्य खतरा पहिचान गरेका छन्, जसलाई ध्यानमा राखी परम्परागत र प्राकृतिक दुवै प्रकारका अनुसन्धानको मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ (लेकम्प्टर गोएट्ज, १९८२)। पहिलो, छनोट सम्बन्धि प्रभाव (Selection Effect) भन्नाले अध्ययनका लागि छनोट गरिएको समूहका विशेषताले अनुसन्धानका निष्कर्षलाई सीमित बनाउने सम्भावनालाई जनाउँछ । यदि कुनै अवधारणा वा निष्कर्ष एउटै समूहमा मात्र आधारित छ भने, त्यो अन्य समूहमा पनि उस्तै लागू हुन्छ भन्ने कुरा निश्चित हुँदैन, र यही अवस्थालाई खतरा मानिन्छ तर प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणले यसलाई खतरा भनेर सहजै स्वीकार गर्दैन । प्राकृतिकवादीहरूको मान्यताअनुसार हरेक समूहको सामाजिक, सांस्कृतिक र व्यवहारिक सन्दर्भ फरक हुन्छ, त्यसैले एउटै निष्कर्ष सबै समूहमा स्वतः लागू हुन्छ भनेर मान्नु उपयुक्त हुँदैन । वरु, अर्को समूह पनि अध्ययन गरिएको समूहजतिकै मिल्दोजुल्दो छ भन्ने ठोस प्रमाण प्रस्तुत भए मात्र यस्तो भिन्नताको सम्भावनालाई बेवास्ता गर्न सकिन्छ । यसरी, प्राकृतिकवादी अनुसन्धानले समूहगत भिन्नतालाई सामान्य र स्वाभाविक मान्छ र प्रमाणबिना सामान्यीकरण नगर्न सचेत गराउँछ ।

दोस्रो, परिस्थिति प्रभाव (Setting Effect) भन्नाले अनुसन्धानको निष्कर्ष अनुसन्धान भइरहेको विशिष्ट सन्दर्भ वा वातावरणमा निर्भर हुन सक्ने सम्भावनालाई जनाउँछ । यसको अर्थ, अध्ययन गरिएको ठाउँ, समय, सामाजिक वा सांस्कृतिक परिवेशले प्राप्त परिणामलाई प्रभावित गर्न सक्छ । यस्तो अवस्थामा यदि अनुसन्धानले सन्दर्भ बाहिर पनि त्यस्तै परिणाम दिनेछ भन्ने निश्चित छैन भने, यसलाई खतरा मानिन्छ तर प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणले यसलाई गम्भिर खतराका रूपमा लिएको पाइन्छ । प्राकृतिकवादीअनुसार हरेक अनुसन्धानले सन्दर्भगत वास्तविकतालाई समेट्नुपर्छ, र अध्ययन भइरहेको सन्दर्भ वास्तविकताको अभिन्न हिस्सा हो । त्यसैले परिस्थितिको प्रभावलाई खतरा भन्दा पनि

अनुसन्धानकर्ताले सामना गर्नुपर्ने सामान्य अवस्था वा स्वाभाविक चुनौतीको रूपमा लिनु पर्छ । यसले अनुसन्धानकर्तालाई सन्दर्भ अनुसार निष्कर्षको व्याख्या गर्न र सामान्यीकरण गर्दा सावधानी अपनाउन प्रेरित गर्छ ।

तेस्रो, ऐतिहासिक प्रभाव (history effects) भन्नाले अनुसन्धानमा सहभागी व्यक्तिहरू वा समूहले भोगेका अनौठा वा विशिष्ट ऐतिहासिक घटना, अनुभव वा परिवेशका कारण अनुसन्धानका निष्कर्षलाई प्रभावित हुन सक्ने सम्भावनालाई जनाउँछ । उदाहरणका लागि, कुनै समाजमा राजनीतिक अशान्ति, प्राकृतिक प्रकोप, वा आर्थिक संकट जस्ता ऐतिहासिक घटनाले व्यक्तिहरूको व्यवहार, दृष्टिकोण वा प्रतिक्रिया फरक बनाउन सक्छ । यस्तो अवस्थामा, एउटै अवधारणालाई भिन्न समयमा वा भिन्न समूहमा जाँच गर्दा निष्कर्ष सधैं समान नआउने सम्भावना रहन्छ । यसले अनुसन्धानको सामान्यीकरणलाई चुनौती दिन्छ, र यसलाई परम्परागत दृष्टिले खतरा मानिन्छ, तर प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणले यसलाई खतरा होइन कि सामान्य अवस्था वा स्वाभाविक चुनौतीको रूपमा लिन्छ । प्राकृतिकवादीको मान्यताअनुसार, प्रत्येक समूह वा व्यक्ति आफ्नै ऐतिहासिक सन्दर्भ र अनुभवसँग जोडिएको हुन्छ । ऐतिहासिक प्रभावले उत्पन्न हुने फरकतालाई अनपेक्षित वा अवाञ्छनीय समस्या होइन, वास्तविक सामाजिक र सांस्कृतिक प्रक्रियाको अभिन्न हिस्सा मानिन्छ । प्राकृतिकवादी अनुसन्धानले यस्ता ऐतिहासिक प्रभावलाई अध्ययनको सन्दर्भको रूपमा स्वीकार्छ, र निष्कर्षको व्याख्या गर्दा त्यसलाई ध्यानमा राख्छ । यसले अनुसन्धानकर्तालाई परिणामलाई सन्दर्भगत रूपमा बुझ्न, ऐतिहासिक परिवेशको महत्त्वलाई मान्यता दिन, र निष्कर्षको सामान्यीकरण गर्दा सावधानी अपनाउन प्रेरित गर्छ । सारांशमा, ऐतिहासिक प्रभावले परम्परागत अनुसन्धानमा खतरा को रूपमा देखा पर्छ, तर प्राकृतिकवादी दृष्टिले यसलाई सामाजिक र ऐतिहासिक वास्तविकताको सामान्य र स्वाभाविक हिस्सा मानिन्छ ।

चौथो, अवधारणा प्रभाव (Construct Effects) भन्नाले अध्ययनमा प्रयोग भएका विचार, सङ्ग्रहना वा अवधारणाहरू अध्ययन गरिएको समूहको विशेष सन्दर्भमा मात्र लागु हुने सम्भावनालाई जनाउँछ । यसको अर्थ, कुनै अवधारणाले एउटा समूहमा अर्थपूर्ण परिणाम दिन सक्छ, तर अर्को समूहमा त्यति प्रभावकारी नहुन सक्छ । परम्परागत दृष्टिकोणले यसलाई बाह्य वैधताको चुनौती वा खतरा मान्छ, किनभने निष्कर्षलाई अन्य समूहमा सामान्यीकरण गर्न गाह्रो हुन सक्छ, तर प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणले यसलाई खतरा भनेर हेर्दैन । प्राकृतिकवादीका लागि यी चारवटै अवस्था छनोटको प्रभाव, परिस्थिति प्रभाव, ऐतिहासिक प्रभाव, र अवधारणा प्रभाव अर्थात् अनुसन्धानमा देखिने विभिन्न प्रभावहरू अध्ययनको सन्दर्भसँग सम्बन्धित सामान्य तथ्य हुन् । यी तथ्यहरूले प्राकृतिकवादी सिद्धान्तको वैधताको पुष्टि गर्छन्, किनभने सिद्धान्तहरूले यस्ता सन्दर्भगत विविधतालाई पूर्वधारणाअनुसार समेटेका हुन्छन् । यसैले, अवधारणा प्रभावलाई बाह्य वैधतालाई कमजोर पार्ने अवाञ्छनीय प्रभावको रूपमा होइन, निष्कर्षको स्थानान्तरण योग्यता मूल्याङ्कन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने महत्त्वपूर्ण तत्वका रूपमा हेरिन्छ । सारमा, प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणले अवधारणा प्रभावलाई खतरा होइन, अध्ययनको सन्दर्भ र निष्कर्षको अर्थपूर्णता बुझ्न आवश्यक पर्ने सामान्य तथ्यको रूपमा देख्छ, जसले निष्कर्षको व्याख्या र अन्य सन्दर्भमा प्रयोग गर्दा सचेतनता सुनिश्चित गर्छ ।

सुसङ्गतता वा स्थिरता (Consistency)

गुणात्मक अनुसन्धानमा सुसङ्गततावा एकरूपतालाई भरपर्दोपन (Dependability) परिमाणात्मक अनुसन्धानमा विश्वसनीयता (Reliability) का रूपमा लिने गरिन्छ । परम्परागत अनुसन्धानमा विश्वासनीयता भन्नाले कुनै अध्ययन

वा परीक्षणले परिणाम दोहोर्याउँदा स्थिर, एकरूपता र सुसङ्गत परिणाम दिन सक्ने क्षमता जनाउँछ। यो अवधारणा प्रमुख तीन पक्षहरू स्थिरता, सुसंगतता, र पूर्वानुमान क्षमतामा आधारित छ। स्थिरता भन्नाले परिणाम समय वा परिस्थितिबाट धेरै प्रभावित नहुने अवस्था जनाउँछ। सुसङ्गतता भनेको अध्ययनको प्रक्रिया र परिणामबीच निरन्तरता कायम रहनु हो। पूर्वानुमान क्षमता भन्नाले अध्ययनको निष्कर्ष भविष्यमा पनि समान परिस्थितिमा अनुमान गर्न सकिने क्षमता जनाउँछ। परम्परागत अध्ययनमा विश्वासयोग्यता प्रायः दोहोर्‍याएर परीक्षण गरेर प्रमाणित गरिन्छ। यसको अर्थ, यदि एउटै अनुसन्धान प्रक्रिया उस्तै परिस्थितिमा दुई वा दुईभन्दा बढी पटक दोहोर्‍याउँदा लगभग उस्तै परिणाम प्राप्त हुन्छ भने, त्यस अनुसन्धानलाई विश्वासयोग्य मानिन्छ। यसरी दोहोर्‍याउने परीक्षणले देखाउँछ कि अध्ययनको परिणाम अस्थायी, संयोगजन्य वा सन्दर्भ-निर्भर मात्र नभई स्थिर र भरोसायोग्य छ। सारांशमा, स्थिरता वा विश्वासयोग्यता भन्नाले अध्ययनले निरन्तर र सुसङ्गत निष्कर्ष दिन सक्ने क्षमता जनाउँछ, र परम्परागत अनुसन्धानमा यसलाई दोहोर्‍याएर जाँच्ने प्रक्रिया माफत प्रमाणित गरिन्छ।

परम्परागत दृष्टिकोणमा विश्वासयोग्यता र स्थिरतालाई मापन गर्ने आधार दोहोर्‍याएर परीक्षण गर्न सकिने क्षमता वा पटक पटकको परीक्षणबाट एउटै नतिजा प्राप्त हुनु नै हो, तर यसको मान्यता सरल यथार्थवाद (Naive Realism) को एउटा पूर्वधारणामा आधारित हुन्छ,। यसको अर्थ, यदि दोहोर्‍याएर परीक्षण गर्ने कुरा अर्थपूर्ण हुनुपर्छ भने त्यहाँ केही ठोस, स्थिर र अपरिवर्तनीय कुरा “बाहिर” हुनु आवश्यक छ, जसलाई मापदण्डका रूपमा प्रयोग गरेर परिणामको स्थिरता वा सुसङ्गतता जाँच सकियोस् तर वास्तविक जीवनमा अध्ययन गरिने विषयवस्तु वा परिस्थितिहरू प्रायः अस्थायी र परिवर्तनशील हुन्छन्। त्यसैले परीक्षण गर्दा देखिएका अस्थिरता वा भिन्नतालाई केवल अनुसन्धान प्रक्रियामै दोष ठहराउन सकिँदैन; ती कम्तीमा पनि अध्ययन भइरहेको विषयवस्तु जति नै अध्ययन प्रक्रियाको पनि फल हुन्। दोहोर्‍याएर परीक्षण गर्दा समान वस्तु, व्यक्ति वा समूहमा परीक्षण हुनुपर्छ तर यो अवस्था कहिल्यै पूर्ण रूपमा सम्भव हुँदैन, ठीक त्यसैगरी जस्तो कुनै व्यक्ति एउटै नदी दुईपटक पार गर्न सक्दैन। सारमा, परम्परागत अर्थमा दोहोर्‍याएर परीक्षण गर्न सकिने क्षमता केवल दिइएको सन्दर्भभित्र मात्र मापन गर्न सकिन्छ, र त्यो सन्दर्भ आफैँ एउटा निर्माण हो, वास्तविकताको अनिवार्य वा अपरिवर्तनीय भाग होइन। यसले देखाउँछ कि परम्परागत अनुसन्धानमा पुनरावृत्तियोग्यतापूर्ण रूपमा वस्तुगत वा स्थिर नहुन सक्छ र सधैं सन्दर्भ-निर्भर हुन्छ।

प्राकृतिकवादी अनुसन्धानमा अविश्वसनीयतालाई विशेष ढङ्गले बुझिन्छ। प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणले अनुसन्धानमा प्रयोग हुने उपकरणहरू पूर्ण रूपमा निर्दोष हुँदैनन् भन्ने तथ्यलाई स्वीकार गर्छ। परम्परागत अनुसन्धानमा कागज-कलम, मेसिन वा धातुका उपकरणहरूमा त्रुटि आउन सक्छ भन्ने मान्यता रहन्छ, र यही मान्यता मानवलाई अनुसन्धानको मुख्य साधन मान्दा पनि लागू हुन्छ। मानिस थकित हुन सक्छ, ध्यान नदिने हुन सक्छ, वा सोच्दै-खोज्दै गर्दा गल्ती गर्न सक्छ। यस्ता सीमाहरूलाई प्राकृतिकवादीले “उपकरणगत अविश्वसनीयता” का रूपमा स्वाभाविक मान्छ।

तर प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणले एउटा महत्वपूर्ण भिन्नता कायम गर्छ। अध्ययनका क्रममा देखिने सबै परिवर्तनलाई अनुसन्धानकर्ताको अविश्वसनीयतामा जोडेर व्याख्या गर्नु उपयुक्त ठानिँदैन। अध्ययन भइरहेको वस्तु वा घटना आफैँ परिवर्तनशील हुन सक्छ, किनभने त्यो पनि सामाजिक र अर्थपूर्ण प्रक्रियाबाट निर्मित हुन्छ। त्यसैगरी, अनुसन्धान अगाडि बढ्दै जाँदा नयाँ बुझाइ विकसित हुन्छ, दृष्टिकोण परिमार्जन हुन्छ, र कामचलाउ परिकल्पनाहरू

क्रमशः विकसित हुँदै जान्छन् । यस्ता परिवर्तनहरू अनुसन्धानकर्ताको कमजोरी होइनन्, बरु अनुसन्धान प्रक्रियाकै स्वाभाविक विशेषता हुन् । यसरी प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणले गल्ती, थकान वा ध्यानको कमीजस्ता मानवीय सीमालाई स्वीकार गर्छ, तर अध्ययनको वस्तु र अनुसन्धान ढाँचामा देखिने सन्दर्भगत तथा वैचारिक परिवर्तनलाई “अविश्वसनीयता” भनेर खारेज गर्न अस्वीकार गर्छ । यही धारणा प्राकृतिकवादी अनुसन्धानलाई लचिलो, सन्दर्भ-सवेदनशील र अर्थ-केन्द्रित बनाउँछ ।

प्राकृतिवादीका अनुसार, विश्वसनीयता कुनै एकल, स्थिर, वा केवल मापन-आधारित गुण होइन । यसलाई अध्ययनका क्रममा देखिने परिवर्तनहरूसँग जोडिएका विभिन्न कारकहरूको समग्र सन्दर्भभित्र राखेर बुझिन्छ । अनुसन्धानमा देखिने नतिजाको भिन्नता केवल त्रुटि वा कमजोरीका कारण मात्र हुँदैन भन्ने मान्यता यहाँ केन्द्रमा रहन्छ । परिवर्तनहरू कहिलेकाहीँ अध्ययनको स्वभाव, सन्दर्भ, सहभागीको अवस्था, वा समयसँगै विकसित हुने अर्थ र बुझाइसँग सम्बन्धित हुन्छन् । त्यसैले विश्वसनीयतालाई ती सबै पक्षहरूसँग गाँसिएर विचार गर्नुपर्छ । तसर्थ प्राकृतिकवादीले परम्परागत अर्थमा विश्वसनीयताको सट्टा निर्भरता भन्ने अवधारणालाई विकल्प मापदण्डका रूपमा अघि सार्छ । निर्भरता भन्नाले अनुसन्धान प्रक्रिया कति सुसङ्गत, पारदर्शी, र सन्दर्भअनुसार अर्थपूर्ण रूपमा अगाडि बढाइएको छ भन्ने कुरालाई जनाउँछ । यसलाई देखाउन प्राकृतिकवादीले दुई किसिमका कारकहरूलाई ध्यानमा राख्छ, एकातिर अस्थिरता, जस्तै परिस्थिति, समय, वा मानवीय अवस्थाका कारण आउने परिवर्तनहरू, र अर्कोतिर घटनाको स्वभाव वा अनुसन्धान ढाँचाकै कारण उत्पन्न हुने परिवर्तनहरू । दुवैलाई अलग-अलग तर आपसमा सम्बन्धित रूपमा बुझ्न खोजिन्छ ।

यो दृष्टिकोण परम्परागत विश्वसनीयताको अवधारणाभन्दा व्यापक धेरै व्यापक छ, किनभने यो अवधारणा केवल दोहोर्याएर उस्तै नतिजा आयो कि आएन भन्ने प्रश्नमा मात्र सीमित हुँदैन । बरु, नतिजा किन फरक देखियो, कुन सन्दर्भमा के परिवर्तन भयो, र ती परिवर्तनहरूले अर्थ निर्माणमा कस्तो भूमिका खेले भन्ने कुरालाई पनि समेट्छ । यस अर्थमा प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणले विश्वसनीयतालाई सङ्कुचित मापनको विषय होइन, बरु अर्थपूर्ण र सन्दर्भ-सवेदनशील अनुसन्धान प्रक्रियाको गुणका रूपमा प्रस्तुत गर्छ । यसरी बुझिएको विश्वसनीयतालाई व्यवहारमा कसरी देखाउन सकिन्छ, कुन विधि र प्रक्रियाबाट निर्भरता स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने प्रश्न महत्वपूर्ण रहन्छ, जसको विस्तृत चर्चा पछि गरिन्छ ।

भरोसायोग्यताको यस मापदण्डले डेटाको सुसङ्गततालाई विचार गर्दछ, अर्थात् यसले अध्ययनलाई फेरि समान सहभागीहरूमा वा समान सन्दर्भमा दोहोर्याइएको खण्डमा निष्कर्षहरू सुसङ्गत हुनेछन् कि हुँदैनन् भन्ने कुराको विचार गर्छ । परिमाणात्मक अनुसन्धानमा, विश्वसनीयता स्थिरता, सुसङ्गतता र अध्ययनमा समानतासँग सम्बन्धित मापदण्ड हो (स्यान्डेलोव्स्की, १९८६) । यसले मापनलाई पुनः सञ्चालन गर्दा समान डेटा प्राप्त हुने स्तर वा एउटै मापन विभिन्न व्यक्तिहरूद्वारा सञ्चालन गर्दा समान परिणाम दिने स्तरलाई जनाउँछ । विश्वसनीयताको लक्ष्यमा पुनरावृत्ति गर्न सकिने क्षमताको महत्त्व निहित छ, जसले परीक्षण प्रक्रिया दोहोरिए पनि निष्कर्षहरू परिवर्तन नहुने सुनिश्चित गर्दछ । परिमाणात्मक अनुसन्धानमा प्रचलित सीमित अवलोकन विधि र कडा डिजाइनहरू यस पुनरावृत्ति परीक्षण पार गर्न उद्देश्यित छन् । सुसङ्गततामा परिमाणात्मक ढाँचा पनि एउटै यथार्थको मान्यतामा आधारित हुन्छ, जसले अध्ययन गर्न

योग्य स्थिर वस्तु वा घटना बाहिर छ । जसलाई मापदण्डको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ, भन्ने मान्यता राख्छ (लिङ्कन र गुबा, १९८५) । यदि बहु यथार्थहरू छन् भन्ने विश्वास गरिन्छ भने विश्वसनीयताको अवधारणा त्यति प्रासङ्गिक हुँदैन ।

सापेक्ष रूपमा नियन्त्रणमा राखिएको प्रयोगात्मक वातावरणको विपरीत, गुणात्मक अनुसन्धानमा क्षेत्रीय सेटिङ अप्रत्याशित र बाह्य चलहरूले जटिल बन्न सक्ने सम्भावना हुन्छ । प्रयोगात्मक ढाँचाको सङ्ग्रहना गुणात्मक अनुसन्धानका असङ्गित र प्रायः स्वचालित रणनीतिहरूको पूर्ण विपरीत हुन्छ । गुणात्मक अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य सहभागीहरूसँगको अनुभवबाट सिक्नु हो, उनीहरूलाई नियन्त्रण गर्नु होइन (डफी, १९८५) । त्यसैगरी, गुणात्मक अनुसन्धानमा सुसङ्गतताको मूल्याङ्कनका लागि प्रयोग गरिने उपकरणहरू अनुसन्धानकर्ता र सूचनादाताहरू हुन्, जसको भूमिका अनुसन्धान परियोजनाभर धेरै फरक हुन्छ । गुणात्मक अनुसन्धानले मानवीय परिस्थितिको अद्वितीयतामा जोड दिन्छ, त्यसैले अनुभवमा समान पुनरावृत्ति होइन, भिन्नता खोजिन्छ (फिल्ड रमोर्स, १९८५) ।

गुणात्मक अनुसन्धानमा भिन्नता अपेक्षित हुन्छ र सुसङ्गततालाई आश्रययोग्यता (Dependability) को सन्दर्भमा परिभाषित गरिन्छ । गुबा (१९८९) को आश्रययोग्यता अवधारणाले पछ्याउन सकिने भिन्नता जनाउँछ, अर्थात् भिन्नता ती स्रोतहरूमा आधारित हुनुपर्छ, जसलाई पहिचान गर्न सकिन्छ । भिन्नताको व्याख्या गर्न सकिने स्रोतहरूमा अनुसन्धानकर्ताको बुझाइमा वृद्धि, सूचनादाताको थकान, वा सूचनादाताको जीवन परिस्थितिमा हुने परिवर्तनहरू समावेश हुन सक्छन् । अर्को भिन्नताको स्रोत यो हो कि गुणात्मक अनुसन्धानले औसत अनुभवको सट्टा अनुभवको विविधतालाई हेर्छ, जसले गर्दा असामान्य वा सामान्य मान्यताभन्दा फरक परिस्थितिहरू निष्कर्षमा समावेश गर्न महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । मात्रात्मक परिमाणात्मक ढाँचामा, अनुभव वा घटनाको सीमा वर्णन गर्न बाहिरी डेटा पहिचान गर्न आवश्यक हुन्छ । यद्यपि व्यक्तिले पूर्णरूपमा समूहको प्रतिनिधित्व नगरे पनि, उनको अनुभव महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

तटस्थता (Neutrality)

परिमाणात्मक अनुसन्धानमा यसलाई वस्तुनिष्ठता (objectivity) र गुणात्मक अनुसन्धान यसलाई पुष्टि गर्ने योग्यता (confirmability) भनिन्छ । अनुसन्धान प्रक्रियाको भरोसायोग्यताको चौथो मापदण्ड तटस्थता हो, जसले अनुसन्धान प्रक्रिया र निष्कर्षहरूमा पूर्वाग्रहबाट मुक्त अवस्थालाई जनाउँछ (स्यान्डेलोव्स्की, १९८६) । तटस्थताले अनुसन्धानको निष्कर्षहरू कुनहदसम्म केवल सूचनादाताहरू र अनुसन्धानका अवस्थाहरूको परिणाम हुन्, र कुन हदसम्म अन्य पूर्वाग्रह, प्रेरणा तथा दृष्टिकोणहरूबाट कति प्रभावित छन् भन्ने तथ्यको स्तरलाई जनाउँछ (गुबा, १९८९) । परिमाणात्मक अनुसन्धानमा तटस्थताको मापन गर्नेविधिकारूपमा वस्तुनिष्ठतालाई लिइन्छ, जुन विश्वसनीयता र वैधता स्थापित गर्ने कठोर पद्धतिगत प्रक्रियामार्फत लेखाजोखा गरिन्छ । वस्तुनिष्ठताले अनुसन्धानकर्ता र सहभागीहरूबीचको उपयुक्त दूरीलाई पनि जनाउँछ, जसले पूर्वाग्रहलाई न्यूनतम गर्छ, र यसलाई उपयुक्त साधन र नमुनाको यादृच्छिकीकरणजस्ता प्रक्रियामार्फत प्राप्त गरिन्छ । त्यसैले वस्तुनिष्ठताले अनुसन्धानकर्तालाई वैज्ञानिक रूपमा दूरी कायम गर्ने व्यक्तिका रूपमा लिन्छ, अर्थात् जो अध्ययनबाट प्रभावित हुँदैन र अध्ययनलाई पनि प्रभाव पार्दैन ।

परम्परागत वा परिमाणात्मक अनुसन्धानतमा वस्तुगतता (objectivity) को अवधारणालाई प्रमुखरूपमा तीन दृष्टिकोणबाट हेर्न गरेको पाइन्छ । पहिलो अवधारणा, यस अवधारणाका अनुसार, अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्क र वास्तविकताका बीचमा समानता (isomorphism), एकरूपता, वा स्थिरता हुँदा मात्र वस्तुगतता हुन्छ । यस

दृष्टिकोणअनुसार प्रश्नहरू “प्रकृतिलाई नै” सोधिन्छन् र उत्तर पनि “प्रकृतिबाटै” प्राप्त हुन्छन् । यसलाई पत्राचारको अवधारणामा आधारित अस्तित्वगत परिभाषा भन्न सकिन्छ तर अहिलेसम्म स्पष्ट भइसकेभैं, यो दृष्टिकोण सरल यथार्थवादको आधारभूत मान्यतामा आधारित छ । यस्तो परिभाषाका आधारमा वस्तुगतताको परीक्षण गर्नु कुनै पनि अवस्थामा सम्भव हुँदैन ।

परम्परागत अवधारणाका अनुसार, वास्तविकता अनुसन्धानकर्ताबाट स्वतन्त्र रूपमा अस्तित्वमा हुन्छ, स्थिर र अपरिवर्तनीय हुन्छ, र अनुसन्धानले त्यस वास्तविकतालाई जस्ताको तस्तै प्रतिबिम्बित गर्न सक्छ । त्यसैले प्रश्नहरू मानौं प्रकृतिलाई नै सोधिन्छन् र प्राप्त उत्तर पनि अनुसन्धानकर्ताको व्याख्या वा हस्तक्षेपविना नै प्रकृतिबाटै आउँछन् भन्ने धारणा स्थापित हुन्छ । तसर्थ यसलाई तथ्याङ्क र वास्तविकताबीच प्रत्यक्ष पत्राचार हुन्छ भन्ने मान्यतामा आधारित अस्तित्वगत परिभाषा भनिन्छ, तर यस्तो बुझाइ सरल यथार्थवादको आधारभूत मान्यतामा टिकेको हुन्छ, जसले वास्तविकतालाई एकल, स्थिर र सबैका लागि उस्तै रूपमा उपलब्ध भएको मान्यता राख्छ । सामाजिक, शैक्षिक वा मानवीय अध्ययनमा भने वास्तविकता सधैं अर्थ, सन्दर्भ, अनुभव र व्याख्याबाट निर्मित हुन्छ । तथ्याङ्क आफैँ शुद्ध रूपमा वास्तविकताको प्रतिबिम्ब हुँदैनन्, ती सधैं प्रश्न सोध्ने तरिका, अनुसन्धानको उद्देश्य, सन्दर्भ र अनुसन्धानकर्ताको दृष्टिकोणसँग गाँसिएका हुन्छन् ।

दोस्रो अवधारणा, उपयुक्त अनुसन्धान विधि अपनाउँदा अवलोकन गर्ने व्यक्ति र अवलोकन भइरहेको वस्तुबीच पर्याप्त दूरी कायम रहनुपर्छ भन्ने परम्परागत मान्यताअनुसार वस्तुगतता स्थापित हुन्छ, तसर्थ यस दृष्टिकोणलाई ज्ञानसम्बन्धी (epistemological) परिभाषा भनिन्छ, किनभने यसले अवलोकनकर्ता न त अध्ययन भइरहेको विषयलाई प्रभावित गर्छ न त स्वयं त्यसबाट प्रभावित हुन्छ भन्ने धारणा स्वीकार गर्छ । यस प्रकारको सोच एक किसिमको सरल प्रत्यक्षवाद (Naive positivism) मा आधारित हुन्छ, जसले विषय र वस्तु एक-अर्काबाट पूर्ण रूपमा अलग र स्वतन्त्र छन् भन्ने द्वैतको आधारभूत मान्यतालाई मान्यता दिन्छ ।

तेस्रो अवधारणा, कुनै पनि अनुसन्धान मूल्य रहित हुन्छ । अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो मूल्य, विश्वास, वा धारणा अनुसन्धानमा प्रभाव नपारोस् र अध्ययन भइरहेको विषय ‘आफैँ बोलोस’ भन्ने मान्यता राखिन्छ, र यदि यस्तो अवस्था कायम भयो भने मात्र त्यतिबेला अनुसन्धान वस्तुगत हुन्छ भन्ने धारणा राखिन्छ, तर वास्तविकता यस्तो छैन । ज्ञान र अनुसन्धान सधैं अनुसन्धान कर्ताको मूल्यसँग जोडिएको हुन्छ भन्ने आधारभूत मान्यताले यो धारणा असम्भव हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ । अनुसन्धानकर्ताको दृष्टिकोण, सामाजिक-सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, नैतिकता, विश्वास, वा प्राथमिकताहरूले प्रश्न तय गर्ने तरिका, तथ्य सङ्कलन, व्याख्या, र निष्कर्षमा अप्रत्यक्ष वा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छन् । तसर्थ कुनै पनि अनुसन्धान पूर्ण रूपमा मूल्य-रहित रहन सक्दैन ।

परम्परागत रूपमा वस्तुगतताको मूल्याङ्कन प्रायः अन्तर-व्यक्तिगत सहमतिमा आधारित हुन्छ, यसको अर्थ हो के हो धेरै व्यक्तिहरूले एउटै अनुभव वा तथ्यलाई समान रूपमा देख्छन् वा स्वीकार गर्छन् भने त्यसलाई वस्तुगत मान्न सकिन्छ । यस दृष्टिकोणमा यदि एउटै व्यक्तिको अनुभव मात्र हो भने त्यसलाई व्यक्तिगत अनुभवको रूपमा मानिन्छ । यसलाई वस्तुगतताको मात्रात्मक अर्थको रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ, जसले अनुभवको सङ्ख्या र सहमति वस्तुगतताको मानक तय गर्छ । वस्तुगतता केवल मात्रात्मक दृष्टिकोणबाट हेरिने कुरा मात्र होइन । गुणात्मक दृष्टिकोण पनि छ, जसमा व्यक्तिगत र वस्तुगत अनुभव बीचको भिन्नता अनुभवको प्रकृति, विषेशता, सन्दर्भ तथा मूल्य-

निर्भरतालाई ध्यानमा राखेर निर्धारण गरिन्छ। यस दृष्टिकोणले प्रष्ट गरे छ कि वस्तुगतता केवल धेरै व्यक्तिहरूले एउटै कुरा देखे वा स्वीकार गरे भन्ने आधारमा मात्र होइन, अनुभवको अर्थ, सन्दर्भ र गुणस्तरको आधारमा पनि मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ। यसरी, यसले दृष्टिकोणले वस्तुगतताको मूल्याङ्कनलाई दुई आयाम, मात्रात्मक र गुणात्मकमा हेर्ने तरिका स्पष्ट गरेको छ, जसले अनुसन्धानको विश्वसनीयता र अर्थपूर्णता दुवैलाई बढाउँछ।

यस सन्दर्भमा ध्यान प्रमाण, रिपोर्ट वा मानिएको प्रमाणको गुणस्तरमा केन्द्रित हुन्छ, न कि केवल तथ्यहरूको सङ्ख्या वा दोहो-याउने क्षमता जस्तो मात्रात्मक पक्षमा छ। यसलाई गुणात्मक अर्थ भनिन्छ, किनभने यसले अनुभव र सन्दर्भको गुणस्तरलाई विचारमा ल्याउँछ। गुणात्मक दृष्टिकोणले तथ्य वा अनुभवलाई मात्र सङ्ख्यात्मक दृष्टिले मूल्याङ्कन गर्नुको सट्टा, त्यसको विश्वसनीयता, सन्दर्भगत अर्थ, र व्याख्याको गुणस्तरमा ध्यान दिन्छ। व्यक्तिगत भन्नाले त्यस्ता अनुभव वा तथ्यलाई जनाउँछ जुन अविश्वसनीय, पक्षपाती, वा सम्भावित रूपमा पक्षपाती हुन्छ। यसको अर्थ, त्यसमा अनुसन्धानकर्ताको दृष्टिकोण, विश्वास, वा पूर्वधारणा समावेश हुन सक्छ र त्यसले तथ्यलाई प्रभावित गर्न सक्छ। त्यसको विपरीत, वस्तुगत भन्नाले त्यस्ता तथ्य वा प्रमाणलाई जनाउँछ जुन भरोसायोग्य, तथ्यगत, पुष्टि गर्न सकिने वा पुष्टि गरिएको हुन्छ। यसमा अनुसन्धानकर्ताको व्यक्तिगत मूल्य, पूर्वधारणा वा विचारको धेरै प्रभावित हुँदैन।

गुणात्मक दृष्टिकोणका अनुसार वस्तुगतता केवल धेरै मानिसले कुनै कुरालाई समान देख्नु वा समान भएको स्वीकार गर्नु नै वस्तुगतता हो भन्ने धारणामा विश्वास गर्दैन वा यसले मात्रा र परिणाममा विश्वास गर्दैन, बरु गुणात्मक दृष्टिकोणले प्रमाणको गुणस्तर, विश्वसनीयता, पुष्टि हुने क्षमता र सन्दर्भको सम्बन्धनशीलतालाई आधार बनाउँछ। यो दृष्टिकोणले अनुसन्धानमा सन्दर्भ, अनुभव, र व्याख्याको महत्त्वलाई स्वीकार्छ र केवल सङ्ख्यात्मक सहमति वा मात्रात्मक नतिजामा मात्र सीमित हुँदैन। तसर्थ यसले अनुसन्धानको अर्थपूर्णता र विश्वसनीयतालाई अझ व्यापक र सान्दर्भिक बनाउँछ। गुणात्मक अनुसन्धानकर्ताहरूले अनुसन्धानकर्ता र सूचनादाताबीचको दूरी घटाएर जस्तै सूचनादातासँग लामो समयसम्म सम्पर्क राखेर वा अनुसन्धानको क्षेत्रमा दीर्घकालीनरूपमा सङ्लग्न भएर वा निरन्तर अवलोकन गरेर निष्कर्षहरूको भरोशायोग्य बनाउने प्रयास गर्छन्। लिङ्कन र गुबा, (१९८५) ले गुणात्मक अनुसन्धानको ढाँचामा अनुसन्धानकर्ताको तटस्थताभन्दा पनि तथ्याङ्कको तटस्थतालाई महत्त्वपूर्ण मानेका छन्। यसको अर्थ के हो भने तटस्थता अनुसन्धानकर्ताभन्दा पनि सूचना, जानकारी वा तथ्याङ्कसँग सम्बन्धित कुरा हो भन्ने तथ्यमा जोड दिएका छन्। उनीहरूले तटस्थताको मापदण्डका रूपमा पुष्टि गर्ने योग्यता (confirmability) मापदण्डलाई प्रस्ताव गरेका छन्। सत्य मान र प्रयोगयोग्यता कायम भएको खण्डमा मात्र पुष्टि गर्ने योग्यता हासिल हुन्छ।

प्राकृतिकवादी दृष्टिकोणले वस्तुनिष्ठताको दोस्रो, गुणात्मक परिभाषालाई बढी महत्त्व दिन्छ, किनकि यसले अनुसन्धानको विश्वसनीयतालाई अनुसन्धानकर्ताको व्यक्तिगत गुणसँग जोड्दैन। यस परिभाषाअनुसार अनुसन्धानकर्ताको निष्पक्षता कतिको छ भन्ने प्रश्न मुख्य रहँदैन, बरु अनुसन्धानमा प्रयोग गरिएका तथ्याङ्कहरू स्वयम् कतिको भरपर्दा छन् भन्ने कुरा बढी महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यसरी अनुसन्धानकर्ताभन्दा तथ्याङ्क बढी महत्त्वपूर्ण हुन्छ, जुन प्राकृतिकवादीका दृष्टिमा बढी तर्कसङ्गत र उपयुक्त मानिन्छ। यस सन्दर्भमा मुख्य प्रश्न अनुसन्धानकर्ताको सोच, विश्वास, वा स्वभाव होइन, तथ्याङ्कका आफ्नै गुणहरू हुन्। तथ्याङ्कहरू अरूले पनि जाँच गर्न, प्रमाणित गर्न र पुष्टि गर्न सकिने खालका छन् कि छैनन् भन्ने कुरा नै निर्णायक बन्छ। यदि तथ्याङ्कहरू स्पष्ट, व्यवस्थित र प्रमाणका आधारमा पुष्टि गर्न मिल्ने छन् भने अनुसन्धानलाई विश्वासयोग्य मानिन्छ। त्यसैले प्राकृतिकवादीले परम्परागत वस्तुनिष्ठताको अवधारणाभन्दा

‘पुष्टि गर्न मिल्नेपन’ को अवधारणालाई बढी उपयुक्त ठान्छ। यसरी परम्परागत र प्राकृतिकवादी द्वै दृष्टिकोणले तटस्थतालाई फरकफरक दृष्टिकोणबाट आत्मसात गरेको पाइन्छ र यी दुवै दृष्टिकोणमा यस विषयमा मतमतान्तर रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ।

निष्कर्ष

सत्यमान, प्रयोगयोग्यता, एकरूपता, र निष्पक्षतालाई परिमाणात्मक र गुणात्मक अनुसन्धानको गुणस्तर र विश्वसनीयता मूल्याङ्कन गर्ने मापदण्डका रूपमा लिन गरेको पाइन्छ। यी मापदण्डहरूले अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षहरू कतिको विश्वसनीय, लागुयोग्य, दोहोर्याउन मिल्ने र निष्पक्ष छन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्न सहयोग गर्छन्। सत्य मूल्य भन्नाले कुनै पनि अनुसन्धान निश्चित सहभागीहरूसँग र निश्चित सन्दर्भमा सञ्चालन गरिएको अवस्थामा त्यसबाट प्राप्त निष्कर्षहरूको सत्यतामा कुन स्तरसम्म विश्वास गर्न सकिन्छ कुरा हो। यसले अनुसन्धानले वास्तवमै अध्ययन गर्न खोजिएको विषयलाई कतिको यथार्थ रूपमा प्रतिबिम्बित गरेको छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न खोज्छ। यसैगरी प्रयोगयोग्यताले कुनै अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षहरू अन्य सन्दर्भहरूमा वा फरक सहभागीहरूको सन्दर्भमा कुन हदसम्म लागु गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा निर्धारण गर्ने प्रक्रियालाई बुझाउँछ। यस पक्षले अनुसन्धानका नतिजाहरूको व्यापकता र स्थानान्तरणयोग्यता कति छ भन्ने कुराको मूल्याङ्कन गर्छ।

अर्को मापदण्ड एकरूपता भन्नाले उही वा समान सन्दर्भमा उही वा समान सहभागीहरूसँग पुनः अनुसन्धान सञ्चालन गरिएमा समान प्रकारका निष्कर्षहरू प्राप्त हुन्छन् वा हुँदैनन् भन्ने कुरा परीक्षण गर्ने आधार हो। यसले अनुसन्धानको स्थायित्व र पुनरावृत्तिमा देखिने समानताको स्तरलाई जनाउँछ। निष्पक्षताले अनुसन्धानका निष्कर्षहरू अनुसन्धानकर्ताको व्यक्तिगत पूर्वाग्रह, प्रेरणा, रुचि वा दृष्टिकोणबाट प्रभावित नभई सहभागीहरू र अनुसन्धानको वास्तविक अवस्थाबाट कतिको हदसम्म निर्धारित भएका छन् भन्ने स्तर स्थापित गर्ने प्रयासलाई सङ्केत गर्छ। यसले अनुसन्धान प्रक्रियामा वस्तुनिष्ठता र पारदर्शिताको सुनिश्चितता गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

सन्दर्भ सामग्री

अल्थाइड, डी. एल., र जोनसन, जे. एम. (१९९४), *क्राइटेरिया फर असेसिड इन्टरप्रेटिभ भ्यालिडिटी इन क्वालिटेटिभ रिसर्च*, इन एन. के. डेन्जिन र वाइ. एस. लिङ्कन (सम्पा.), *ह्यान्डबुक अफ क्वालिटेटिभ रिसर्च* (पृ. ४८५-४९९), थाउजन्ड ओक्स, क्यालिफोर्निया: सेजा।

एगर, एम. (१९८६), *स्पिकिड अफ एथ्नोग्राफी*, बेभर्ली हिल्स, क्यालिफोर्निया: सेजा।

किर्क, जे., र मिलर, एम. (१९८६), *रिलायबिलिटी एन्ड भ्यालिडिटी इन क्वालिटेटिभ रिसर्च*, बेभर्ली हिल्स, क्यालिफोर्निया: सेजा।

क्रेसवेल, जे. डब्ल्यु. (१९९८), *क्वालिटेटिभ इन्क्वायरी एन्ड रिसर्च डिजाइन: चूजिड अमड फाइभ ट्रेडिसन्स*, थाउजन्ड ओक्स, क्यालिफोर्निया: सेजा।

क्रेसवेल, जे. डब्ल्यु., र बाएज, जे. सी. (२०२०), *थर्टी एसेन्सियल स्किल्स फर द क्वालिटेटिभ रिसर्च*, सेजा पब्लिकेशन्स।

- गुवा, ई. जी. (१९८१), क्राइटेरिया फर असेसिड द ट्रस्टवर्दिनेस अफ नेचुरालिस्टिक इन्क्वायरीज, *एजुकेशनल रिसोर्सेस इन्फर्मेसन सेन्टर एनुअल रिभ्यु पेपर*, २९, ७५-९१।
- गुवा, ई. जी., र लिङ्कन, वाइ. एस. (१९९४), कम्पिटिड प्याराडाइम्स इन क्वालिटेटिभ रिसर्च, इन एन. के. डेन्जिन र वाइ. एस. लिङ्कन (सम्पा.), *ह्यान्डबुक अफ क्वालिटेटिभ रिसर्च* (पृ. १०५-११७), थाउजन्ड ओक्स, क्यालिफोर्निया: सेज।
- डफी, एम. ई. (१९८५), डिजाइनिड नर्सिड रिसर्च: द क्वालिटेटिभ-क्वान्टिटेटिभ डिबेट, *जर्नल अफ एडभान्स्ड नर्सिड*, १०, २२५-२३२।
- जेभन्स, डब्ल्यु. एस. (१९९१), *एलिमेन्टरी लेसन्स इन लोजिक: डिडक्टिभ एन्ड इन्डक्टिभ*, म्याक्सिमल एन्ड कम्पनी।
- प्याटन, एम. क्यु. (१९८०), *क्वालिटेटिभ इभ्यालुएसन मेथड्स*, न्युबरी पार्क, क्यालिफोर्निया: सेज ।
- पेटन, ओ. डी. (१९७९), *रिसर्च: द भ्यालिडेसन अफ क्लिनिकल प्राक्टिस*, फिलाडेल्फिया: एफ. ए. डेविस।
- फिल्ड, पी. ए., एण्ड मोर्स (१९९५), *नर्सिड रिसर्च: द एप्लिकेसन अफ क्वालिटेटिभ एप्रोचेस*, लन्डन: क्रुम एन्ड हेल्मा
- माइल्स, एम. बी., र ह्युबरम्यान, ए. एम. (१९९४), *क्वालिटेटिभ डाटा एनालिसिस: एन एक्सप्लान्डेड सोर्सबुक*, न्युबरी पार्क, क्यालिफोर्निया: सेज ।
- लिङ्कन, वाइ. एस., र गुवा, ई. ए. (१९८५), *नेचुरालिस्टिक इन्क्वायरी*, बेभर्ली हिल्स, क्यालिफोर्निया: सेज।
- लेकम्प्ट, एम. डी., र गोएट्ज, जे. पी. (१९८२), प्रब्लेम्स अफ रिलायबिलिटी एन्ड भ्यालिडिटी इन एथनोग्राफिक रिसर्च, *रिभ्यु अफ एजुकेशनल रिसर्च*, ५२, ३१-६०।
- लेनिन्जर, एम. एम. (१९८५), नेचर, रेसनाल एन्ड इम्पोर्टेन्स अफ क्वालिटेटिभ रिसर्च मेथड्स इन नर्सिड, इन एम. एम. लेनिन्जर (सम्पा.), *क्वालिटेटिभ रिसर्च मेथड्स इन नर्सिड* (पृ.१-२८), न्युयार्क: गुन एन्ड स्ट्राटन ।
- स्पाइगलर, एम. एम. (१९९८), *एरिस्टोटल अन टिचिड*, ल्यनहम: युनिभर्सिटी प्रेस अफ अमेरिका ।
- स्यान्डेलोव्स्की, एम. (१९८६), द प्रब्लेम अफ रिगर इन क्वालिटेटिभ रिसर्च, *एडभान्सेस इन नर्सिड साइन्स*, ८, २७-३७।
- शिमड, एच. (१९८१), अमेरिकन अकुपेसनल थेरापी फाउन्डेसन-क्वालिटेटिभ रिसर्च एन्ड अकुपेसनल थेरापी, *अमेरिकन जर्नल अफ अकुपेसनल थेरापी*, ३५, १०५-१०६।
- शोस्टाक, एम. (१९८१), *निसा: द लाइफ एन्ड वर्ड्स अफ अ कुइंग वुमन*, म्यासाचुसेट्स: हार्बार्ड युनिभर्सिटी प्रेस।.